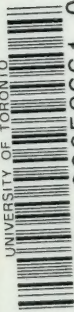

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00058661 0

PG
703
B83
Kn. II

БЪЛГАРСКИ СТАРИНИ

КНИГА XI

ПРОФ. М. ЛАСКАРИСЪ

ВАТОПЕДСКАТА ГРАМОТА НА ЦАРЬ ИВАНЪ АСѢНЯ II

ИЗДАВА

БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЪ

СОФИЯ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1930

Докладвано отъ проф. В. Н. Златарски въ Историко-филологичния клонъ
на Българската академия на наукитъ на 12 юний 1930 година.

PG

703

B83

Кн. 11

967038

Издаваната тукъ грамота намѣрихме въ архивата на мѣнастира Ватопедъ презъ едно научно пѣтуване, което предприехме изъ Света-Гора въ ноемврий 1929 година заедно съ г. И. В. Пападопулосъ, професоръ въ Солунския университетъ.

Нашата работа въ Ватопедската архива бѣше улеснена, както и фотографирането на Асѣневата грамота, отъ учениѣ Ватопедски монаси, отци Аркадий и Александъръ, на които дължимъ голѣма благодарностъ.

Като пристѣпваме къмъ издаването на грамотата, считаме за приятенъ дългъ да благодаримъ на г. г. професоритѣ С. М. Кулѣбакинъ, Францъ Дьолгеръ и, особено, на г. професоръ Йорданъ Ивановъ, за ценнитѣ имъ указания, както и на многуважаемия г. професоръ В. Н. Златарски, благодарение на когото нашиятъ трудъ излиза въ това издание.

Останалитѣ български грамоти сж винаги цитувани по отличното издание на Илински съ следнитѣ съкращения (цифрата следъ съкращението означава реда):

- Дубр. — Дубровнишката грамота на Иванъ Асѣня II.
Вирг. — Виргинскиятъ хрисовулъ на Константинъ Асѣня.
Зогр. — Зографскиятъ хрисовулъ на Иванъ Александра (1342).
Орѣх. — Орѣховскиятъ хрисовулъ на Иванъ Александра (1348).
Рил. — Рилскиятъ хрисовулъ на Иванъ Шишмана (1378).
Вит. — Витошкиятъ хрисовулъ на Иванъ Шишмана.
Браш. — Писмото на Иванъ Срацимира до брашовцитѣ.
-

[† Бл҃г]ѡнзѡл[н цр҃м]н дарѡкат[н стѡмѡ мѡнастирю
 прѣ]стыѡ Брѣѣ еж[е вѣ С]тѣн гѡрѣ нарицаемы[ѡ Катопедскыѡ
 с]елѡ нарицаемѡе : С[е]малѡ лежѡще [к]ѣ стра[нѣ Сѣрстѣн
 ѡѡ] с[е] селѡ с людми н сѣ всѣми мѡ пракниами н ст[аси н прилежа-
 5 ннемь н прие]ытѡ[м]ѣ · да дръжыть н ѡбладает[ѣ] у[естныи т-]
 ѡ[н] м[ѡнас]тирѣ властнѡ самѡвластнѡѡ [н] н[е]ѡ[е]м[нѡѡ
 д]ѡндеже жыветъ цр҃мн · а практорн цр҃мн ѡс[ылаемые ѡ
 вса] врьмена [к]ѣсприемати дани н сѣврш[н]ти всѣу(с)кыѣ ра[ѡты]
 цр҃мн · еже сѣтъ · севасти · дѣкы · катепаи · десаткаре · н[са-]
 10 ре · апѡкриситре · апѡдѡхаторн · н нин прѡуни ѡ [мал]ыхъ д[а-]
 ж[е] н д[ѡ] великыхъ · ннѡѡже такѡвыхъ да нмать ѡбласти
 властн бѣхма нн ѡѡгы ѡставиати вѣ метѡхнѣ стѡ мѡна-
 стирѣ тѡѡ · нн писати · нн дани взати · нн кѡмѡ[д]ѣ · нн мн-
 татѡ · нн апѡдѡхнѡ · нн кчиѡ нн хлѣбъ · нн зѡбъ · нн дес[а-]
 15 тѣѡ то нн е[н]гаренсат[н нхъ] н[а к]сѣускыѣ раѡты цр҃мн нн
 [сам]ѣхъ нхъ · [н]н нмъ кѡнъ · н[н] нмъ гекгарѣ [нн нмъ] ѡслата
 [н]ѡ да нмать всѣѡѡ сѡѡѡѡѡ ѡнстѡ в[сн] л[юд]не мѡнасти-
 рѣ тѡѡ · н да ѡбладаетъ настѡѡѡѡѡ ѡестны н христѡ[лю-]
 бны нгѡменъ · Дѡснѡен н еже ѡѡѡѡѡ у[е]ст[нн н] христѡ-
 20 любнн нгѡмени н еже дани · кѡмѡѡ н арнѡ · н енгарна н н-
 на прѡуѣѣ еже ѡѡ законѡ цр҃мн · тѡ да даѡѡѡ людне тн
 н да раѡѡ[таѡ]тъ стѡмѡ тѡмѡ мѡнастирю · а ннѡ ннѡѡ да не
 [м]ѣтѣхат[ѣ] · кѡ ли нмъ цѡ [нс]наѡѡстнть великѡ ѡрнѡ [нм-
 аѣ патнн ѡ цр҃мн] н сѡѡ · ннѡн . . . ениѣ
 25
 . . . ѡр м · тѡ еже да ар . . .
 да м мѣа апрнл[нѣ]

† асѣн : цр҃ : блгар[ѡ]м : н грѣк[ѡм †]

Бележки към текста

Горниятъ текстъ възпроизвежда оригинала редъ по редъ и буква по буква. Само собственитѣ имена (лични и географски) сж печатани съ голѣми начални букви и при пренасяне на дума прибавена е въ края на реда съединителна чертичка. Нашитѣ попълвания сж заградени въ жглести скоби [], а очевиднитѣ пропуски на писаря — въ кръгли (). Четенията и възстановенитѣ мѣста, които не сж сигурни, сж отбелязани (когато за тѣхъ не става дума въ бележки) съ точка подъ всѣка буква. Празднинитѣ, чието възстановяване е било невъзможно, сжщо сж отбелязани съ точки, по брой равни приблизително на изтрититѣ букви.

Относно употребата на йероветѣ, както и на **ѣ** и **ѡ**, вижъ по-долу: „палеографски особености“.

Редъ 2. Думата **παρῖαεμ** . въ оригинала свършва съ **ѣ** подиръ **ѡ**, а не съ **ѣ**, както бихме могли да помислимъ, ако се подведемъ отъ отвесната бразда върху **ѣ** на фотографията.

Βρίτζ . . [Βατοπέδскыѣ]. Това възстановяване е съвършено сигурно, защото манастирътъ Ватопедъ наистина е посветенъ на Св. Богородица.

Редъ 3. Следъ **παρῖαεμωε**, както можахме да провѣримъ по оригинала, има две точки (:), които не се виждатъ ясно на фотографията.

Σεμαλτω. Името на това село е възстановено споредъ гръцкитѣ грамоти на сжщия манастиръ. Така, въ единъ хрисовулъ на Андроника Палеологъ отъ 1292 г., издаденъ отъ Регелъ¹⁾ и отъ Гудасъ,²⁾ намираме посочено като притежание на манастира **ἀνέκαθεν καὶ μέχρι τοῦ παρόντος κατεχόμενον**

¹⁾ Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς μονῆς Βατοπεδίου, ἐν Περουπόλει: 1898, № 1, стр. 4—6.

²⁾ Γούδας, въ сп. Ἐπιστρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, IV (1927), стр. 219—223.

μενον селото Σέμελλον ἐν τῇ θέρμῃ Σερρών. Вѣрно е, че въпросниятъ хрисовуль се смѣта отъ Сигаласъ¹⁾ за фалшивъ, обаче сжщото село се явява и въ хрисовула на сжщия императоръ отъ 1303,²⁾ който, споредъ Сигаласъ, е автентиченъ.

къ стра[нѣ Сѣрстѣн]. Тѣй като селото се намира при Сѣръ, смѣтаме, че това възстановяване е твърде правдоподобно.

Редъ 4. ꙗко, а не ꙗко, защото въ нашата грамота ꙗ-то редовно е замѣстѣно съ ѣ.

у[естнии], а не у[ѣстнии] поради формата уестни отъ 18 редъ.

Редове 4 и 5. ст[аси] може да се възстанови и ст[асми]. Продължението е възстановено по аналогия на Орѣх. 25: стаси и прилежаніа и на Зогр. 56 и 64: съ въськымъ (resp. въсьмъ) прилежаніемъ и прибыткомъ.

Редове 5 и 6. [т]ѡ[н] мѡнастѣрь. Идентиченъ изразъ има въ Орѣх. 26 и Рил. 51 (ср. Рил. 76 и 79).

Редъ 6. На края, следъ самоѡкластѡж, човѣкъ би се съблазнилъ да възстанови и ѡ цѣмъ и; но такова попълване, последвано отъ дѡндеже жыветъ цѣмъ, би произвело плеоназмъ. Впрочемъ възстановеното отъ насъ [нѣ]ѡ[є]м[нѡж] почива върху израза: да нматъ властъ нѣѡемнѡжъ, който се явява два пжти въ Рил. 44 и 50.

Редове 7 и 8. Възстановенитѣ отъ насъ думи сж напълно сигурни. Почти идентиченъ изразъ има въ Орѣх. 27—28.

Редъ 8. кѣтукы въ оригинала. Обаче явно е, че тукъ имаме работа съ грѣшка отъ страна на писаря, защото въ 15 редъ четемъ [к]ѣтукы.

Редове 9 и 10. н[са]рѣ. н-то е съмнително. Ние възстановихме н[са]рѣ, имайки предвидъ ѡрѣ въ Вирг. 100.

Редъ 13. взати. н-то е съмнително; може да се чете и взаты.

Редъ 15. Габърчето въ срѣдата на репродукцията покрива дупка въ оригинала. Въмѣсто нхъ би могло да се възстанови коѡѡ.

Редъ 17. в[се] л[юд]нс. Това твърде сполучливо попълване се дължи на любезността на г. проф. Ивановъ.

¹⁾ Σιγάλας въ сп. Τελλυδικά, I (1928), стр. 421—422.

²⁾ Reg. I, № 2, стр. 6—9.

Редъ 19. **у[є]ст[ни]**, а не **уѣстини** поради формата **уѣстини** отъ 18 редъ.

Редъ 23. **испакоѣстнѣ**. Въ Дубр. 10, като съответна формула стои **спакоѣсти**. Обаче доста голѣмо разстояние между **ѣ** и **п** на нашата грамота ни наведе на мисълта да възстановимъ **испакоѣстнѣ** по аналогия на Орѣх. 30 и 33.

Редове 23 и 24. Попълнихме **имѣе** **пѣтити** по аналогия на Дубр. 12. Възможенъ е и изразътъ **имѣтъ** **прѣтити**.

Редъ 28. Подписътъ е съ червено мастило и представлява лигатура. Следъ всѣка дума — четири четвъртити точки сжщо червени. Ср. по-долу „Дипломатика на грамотата“.

Дипломатика на грамотата

I. Външни особености

Грамотата е оригинал; написана е върху листъ отъ тѣй наречения бомбицинъ, чиято максимална дължина е 0.33.3, а ширина — 0.24.4.¹⁾

Следи отъ гънки ни показватъ, че грамотата първоначално е била свита два пѣти на дължъ и два пѣти на ширъ. Но после, за да не се разкъса съвсемъ, била е залепена на ленено платно, дълго 0.34.3 и широко 0.25.5.

На обратната страна на платното е написано отъ късна рѣка: *νῆ* (сигнатура) и *τοῦ βασιλέως Βουλγάρων Ἀσάν*. Други приписки нѣма.

Въпрѣки това грамотата е запазена въ жалко състояние. Лѣвиятъ горенъ жгълъ не е цѣлъ, и твърде голѣми дупки се намиратъ не само тамъ, гдето е имало гънки, но и въ края. Но и на мѣстата, гдето нѣма дупки, текстътъ намѣста е станалъ нечетливъ, защото горната повърхнина на мекия бомбицинъ е повредена.

Текстътъ на грамотата безъ подписа е дългъ 0.27, а широкъ 0.20.3. Той се състои отъ 27 реда, написани съ черно и съвсемъ неизбледнѣло мастило. За писмото, съкращенията и препинателнитѣ знакове вижъ по-нататкъ: „Палеографски особености“.

Украшения освенъ въ подписа нѣма. Подписътъ, а сѣщо тѣй и кръстътъ предъ него, е написанъ съ червено мастило (киноваръ) и съ много по-дебело перо, отколкото текстътъ; височината на буквитѣ въ подписа е 0.02.15. Следъ думитѣ: *Асанъ, ѿр, болгар[ω]м* има четири квадратни точки, сѣщо

¹⁾ Приложената фототипическа снимка е въ естествена голѣмина, безъ обаче размѣритѣ ѝ да предаватъ нея на оригинала съ строга математическа точностъ.

червени. Иначе подписътъ се състои отъ сжщитѣ думи, както въ Дубровнишката грамота на Иванъ Асѣня II; думитѣ *ѣр* *блгар*[ѡ]м и *грѣк*[ѡ]м сж въ лигатура, точно тъй, както сж и въ Дубровнишката грамота.

Печатъ сега нѣма. Изглежда, че първоначално е имало такъвъ, защото въ срѣдата на долния край има една голѣма дупка — на това мѣсто, навѣрно, е билъ прикаченъ печатътъ.

Преди да завършимъ съ външнитѣ особености, трѣбва да се спремъ върху материала, на който е написана нашата грамота, и върху подписа.

Нашата грамота е написана, както по-горе посочихме, върху бомбицинъ — особенъ видъ хартия. На бомбицинъ сж написани сжщо така и Дубровнишката грамота на Иванъ Асѣня, Виргинскиятъ¹⁾ хрисовулъ на Константинъ Асѣня,²⁾ както и новооткрытиятъ, написанъ на грѣцки, *σφύλλιν* на деспотъ Слава отъ 1220 год.

Българскитѣ мѣнастирски хрисовули отъ XIV в., напротивъ, сж написани всички на пергаменъ.

Това не ще да е случайность, а ясно показва, че канцеларията на българскитѣ владѣтели е следвала въ това отношение византийската. Както доказва въ единъ новоизлѣзълъ трудъ г. Дьолгеръ, византийската канцелария е употрѣбявала отначало папирусъ. Но презъ XI и XII в. тя е употрѣбявала за „простагмитъ“, както и за хрисовулитѣ, бомбицинъ; съ това се обяснява и малкиятъ брой оригинали отъ тая епоха, достигнали до насъ. За периода отъ 1204 до 1259 има запазени простагми въ оригиналъ, но нѣма хрисовули. Отъ 1259 год. насамъ, обаче, хрисовулитѣ сж написани на пергаменъ, а простагмитѣ все още — на хартия.³⁾

Явно е, че българската канцелария е подражавала на византийската. Отбелязването на този фактъ не е безъ зна-

¹⁾ Отъ обнародвания презъ 1912 година хрисовулъ на сръбския кралъ Стефанъ Урошъ Милутинъ, даденъ на сжщия мѣнастиръ въ 1300 година (Новаковић, Законски споменици српскихъ држава средняго века, Београд 1912), излиза, че въ хрисовула на Константинъ Асѣня, редъ 6, трѣбва да се чете: *Виргинѣ*, а не *Виргинѣ*; ср. и Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I (Denkschr. Wiener Akad., phil.-hist. Klasse LVI, 1912), стр. 51, бележка 4.

²⁾ Ильинскій, Грамоты болгарскихъ царей, Москва 1911 (изъ V тома Трудовъ Славянской Комиссии Имп. Московскаго Археологическаго Общества), стр. 32.

³⁾ F. Dölger, Der Kodikello des Christodulos in Palermo, Archiv für Urkundenforschung, XI (1929), стр. 10—11, 65.

чение; така, именно, нѣкои учени сж се запитвали,¹⁾ дали Дубровнишката грамота на Иванъ Асѣня II е оригиналъ, или е преписъ, поради бомбицина, на който е написана. Днесъ, обаче, следъ откриването на Ватопедската грамота отъ сжщия царъ, не може да има ни най-малко съмнение, че и двата документа сж оригинали.

Докато всички български грамоти отъ XIII в. сж на бомбицинъ, най-старитѣ сръбски,²⁾ напротивъ, сж на пергаменъ. Безъ съмнение, това е западно влияние, което се проявява и въ формулитѣ.

По подобие на византийскитѣ хрисовули,³⁾ българскитѣ грамоти⁴⁾ сж носѣли червенъ подписъ⁵⁾ на владѣтеля обикновено между два сжщо тъй червени кръста.⁶⁾

Въ византийскитѣ хрисовули императорътъ саморъчно се е подписвалъ.⁷⁾ Така ли е било въ България? Иречекъ се произнася въ положителенъ смисълъ;⁸⁾ Бобчевъ мисли, че подписитѣ не сж били лични.⁹⁾ Вѣрно е, че разликата въ подписитѣ на Иванъ Александра въ двата хрисовула — Зографски и Орѣховски, — както и разликата въ подписитѣ

¹⁾ Напр. П. А. Сырку въ единъ трудъ, който далечъ не отговаря на заглавието: Матеріали для исторіи дипломатики и сфрагистики въ Болгаріи въ XIII—XIV вѣкахъ, Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Акад. Наукъ, томъ VIII, кн. 2 (1903), стр. 424.

²⁾ За да се избѣгне всѣко недоразумение, ние ще употрѣбяваме всѣкога терминитѣ „сръбски грамоти“ и „сръбска дипломатика“ въ тѣсенъ смисълъ, изключавашъ грамотитѣ отъ Дубровникъ, Босна, Херцеговина и Зета, които Станоевичъ обхваща въ своитѣ хубави Студије о српској дипломатици. Въ противоположность на Станоевича ние ще разбираме подъ тѣзи термини само грамотитѣ излѣзли отъ „рашката“ канцелария.

³⁾ Dölger, стр. 13—14, 37.

⁴⁾ Както и сръбскитѣ, влашкитѣ и молдавскитѣ грамоти. Ср. Станојевић, Глас 106 (1923), стр. 33 и Bogdan, Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul, I, București, 1905, стр. XXI, XLIII—XXIV.

⁵⁾ Въпрѣки изчерпателността си, изданието на Илински не ни освѣтлява достатъчно по този въпросъ (ср. стр. 36). Обаче за две български грамоти можемъ да бждемъ сигурни въ това отношение: тѣ сж Дубровнишката грамота (ср. Изв. Русс. Арх. инст. въ Конст. VII, 1901 стр. 29) и Шишмановиятъ хрисовулъ, даденъ на Рилския манастиръ (ср. цвѣгната фотография, издадена отъ Баласчевъ).

⁶⁾ Обаче въ половината отъ българскитѣ грамоти, преди подписа, вмѣсто кръстъ е изрисувана ржка, която държи скиптеръ (въ Орѣх. хрисовулъ държи кръстъ). Това е една характерна особеностъ на българската дипломатика въ сравнение съ сръбската и славяно-ромънската, която липсва въ дветѣ Асѣневи грамоти.

⁷⁾ Виджъ доказателства за това у Dölger стр. 37.

⁸⁾ Archiv f. slav. Philologie, XIX (1897), стр. 602.

⁹⁾ История на старото българско право, София 1910, стр. 182.

на Иванъ Шишмана въ двата му хрисовула, Рилския и Витошкия, може да се обясни съ невѣроятното, но възможно предположение, че Орѣховскиятъ и Витошкиятъ хрисовули не сж оригинали, а преписи; но ако хвърлимъ погледъ върху подписитѣ на Зографския и Рилския хрисовули, ще се убедимъ, че такива сложни подписи не сж могли да бждатъ тъй красиво нарисувани отъ самия владѣтель.

Нека прибавимъ, че и подписитѣ на славяно-ромѣнскитѣ грамоти не сж саморжчни.¹⁾ Така е било, несъмнено, и въ Сърбия, въпрѣки бележкитѣ като тази, която четемъ преди подписа въ една Душанова грамота: *самъ господиъ краљъ подписа.*²⁾ Такива бележки не трѣбва да ни смущаватъ, защото подобни на тѣхъ се срѣщатъ и въ западната дипломатика, безъ да се смѣтатъ подписитѣ за саморжчни.³⁾ Впрочемъ, въ сръбскитѣ грамоти могатъ да се намѣрятъ и други бележки, които явно доказватъ, че подписитѣ не сж били автографни.⁴⁾

II. Вжтрешни особености

а) Инвокация. Както всички български грамоти, така и нашата ще да е започвала съ символична инвокация, — съ кръстния знакъ. Вербална инвокация не се срѣща въ българската дипломатика.

б) Диспозиция. Както въ Дубровнишката грамота, така и въ нашата, непосредствено следъ инвокацията иде диспозицията, безъ аренга и експозиция. И Витошкиятъ хрисовулъ на Иванъ Шишмана, следъ символична инвокация, започва сжщо съ диспозиция. Другитѣ четири български мѣнастирски хрисовули започватъ, напротивъ, съ аренга, последвана въ Вирг. Зогр. и Орѣх. хрисовули отъ експозиция. Като се изключи Виргинскиятъ хрисовулъ на Константинъ Асѣня, въ всички други български мѣнастирски

¹⁾ Bogdan, стр. XLIII XLIV.

²⁾ Новаковић, Законски споменици, стр. 406; ср. Станојевић, Глас 106, стр. 24, бележка 5.

³⁾ Ср. новоизлѣзлия трудъ (цитиранъ отъ Dölger, стр. 37, въ бележка) на M. Jusselin, La chancellerie de Charles le Chauve, Moyen Age, Serie II, tome XXIV (1922), стр. 39.

⁴⁾ Станојевић, Глас 106, стр. 24, бел. 5.

грамоти диспозицията е свързана съ глагола **благонзволн**. Въ срѣбскитѣ грамоти тя обикновено е свързана съ изразитѣ **сѣтворити мнлостъ, записати мнлостъ, зѣнити мнлостъ, даровати мнлостъ, дати вероу**.¹⁾ Въ влашкитѣ грамоти стои обикновено глаголътъ **благонпронзволн**,²⁾ което показва българско влияние.

Отъ само себе се разбира, че въ българскитѣ грамоти формулитѣ на диспозицията не сж оригинални. Не само че въ изброяването на чиновницитѣ и данъцитѣ тѣ се придържатъ о грѣцкитѣ хрисовули, но дори нѣкои отъ българскитѣ изрази не сж нищо друго, освенъ преводъ отъ грѣцки, Така изразитѣ: **съ вѣсми мѣ правниамнъ (сѣ) прилежаннемъ и прибыткомъ дѣ дръжытъ и ѿбладаетъ**, сж преводи на изразитѣ, които толкова често се срѣщатъ въ византийскитѣ хрисовули: *μετὰ πάντων τῶν δικαίων μετὰ (πάσης) τῆς περιουχῆς καὶ νομῆς κατέχη καὶ δεσπόζη*.

с) Санкция. Подиръ диспозицията следва санкцията: **кто ли нмѣ ѿѿ испакѡстнѣ великѣ ѡргнѣ [нмае патити ѿ ѿрѣмн]**. Въ Дубровнишката грамота има разширена варианта на сжщата формула: **кто ли нмѣ спакѡстн ѿ ѿѿмн лнбѡ ... то дѣ е вѣсть: тоѿ е противникѣ ѿрѣмн и мнлѡстн не ѿѣ нмѣтн нѣ великѣ нмае ѡргнѣ патити ѿ ѿрѣмн**. И тази формула сжщо е взета отъ грѣцки. Въ византийската дипломатика срѣщатъ се (наистина твърде рѣдко) наредби, които заплашватъ съ гнѣва на владѣтеля ония, които се противопоставятъ на волята, изразена въ грамотата: *τὴν τῆς βασιλείας μου σφοδρὰν ἐπισπάσασθαι ἀγανάκτησιν*, въ единъ хрисовулъ на Алексия Комнинъ отъ 1088;³⁾ *σφοδρᾶς πειραθῆναι τῆς ἐκ τῆς βασιλείας μου ἀγανακτήσεως* въ една простагма на Мануила Комнинъ отъ 1158;⁴⁾ *σφοδρᾶ καθυποβάλλει ἀγανακτήσει* въ единъ хрисовулъ на Алексия Ангелъ отъ 1197;⁵⁾ *σφοδρᾶς πειραθήσεται τῆς ἀπὸ τῆς βασιλείας μου ἐπελεύσεως* въ една простагма на императрица Теодора отъ 1269;⁶⁾ *βαρεῖαν ὑφίστασθαι τὴν ἐξ ἡμῶν ἀγανάκτησιν* въ единъ хрисовулъ на Михаила II Епирски отъ 1246;⁷⁾ *εἰ μὴ δοῦλεται τὴν τῆς βασιλείας μου ὀργήν*

1) Станојевич, Глас 96 (1920), стр. 71.

2) Той се срѣща, но по-рѣдко, и въ молдавскитѣ грамоти.

3) Miklosich et Müller, Acta graeca, VI, стр. 52.

4) Ibid. VI, стр. 138.

5) Ibid. IV, стр. 113.

6) Ibid. IV, стр. 226.

7) Ibid. IV, стр. 348.

ἐπισπάσασθαι въ една простаγμα ꙗ на Ивана Ватаци отъ 1226;¹⁾ τῇ γὰρ παραβάτῃ κατ' ἔχους ἐφέψεται ἢ τῆς βασιλείας μου ἐπιτεταμένη ὀργῇ въ единъ хрисовулъ на Тодора Епирски отъ 1228.²⁾

Въ другитѣ български грамоти, като санкция въ края на текста стои, вмѣсто „роена temporalis“, тъй наречената „роена spiritualis“, т. е. анатема.³⁾ Тази последната се срѣща твърде често и въ сръбскитѣ хрисовули, макаръ „роена temporalis“ да не е въ тѣхъ тъй рѣдко явление, както въ българскитѣ грамоти. Обаче въ сръбскитѣ грамоти „роена temporalis“ е изказана въ съвсемъ други формули: да приме гнѣвъ и наказанне ѿтъ кралекства ми, или: не малъ гнѣвъ и наказанне ѿтъ кралекства ми.⁴⁾ Между формулитѣ за санкция въ сръбскитѣ грамоти нито веднажъ не се срѣща изразътъ великѣ ѿргнѣж.

Наопаки, този изразъ е съвсемъ обикновенъ за влашкитѣ грамоти, най-често въ формата велико зло и ѿргнѣж.⁵⁾

Въ молдавскитѣ грамоти този изразъ се срѣща само като изключение. Още Яцимирски⁶⁾ бѣше обърналъ внимание на формулата въ една грамота на молдавския войвода Стефанъ Велики отъ 1466 год.⁷⁾: и на тотъ коудеть наши казни и великою ѿргію господства ми, която, споредъ думитѣ на Яцимирски, „обнаруживаетъ валашское вліяніе“. Обаче Яцимирски не е правъ, като смѣта тази формула за „одинокая“ въ молдавската дипломатика; ние намираме варианти на сжщата формула въ грамотитѣ въ полза на бра-

¹⁾ Ibid. IV, стр. 146. Относно датата ср. Dölger, Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts, Byz. Zeitsch. XXVII (1927), стр. 313, бел. 3.

²⁾ Ibid. IV, стр. 14.

³⁾ Обаче въ Вирг. хрисовулъ, освенъ анатемата въ края, има и „роена temporalis“, но тя се намира въ диспозицията (редове 17, 79 и 93).

⁴⁾ Ср. Станојевичъ, Глас 100 (1922), стр. 29.

⁵⁾ Вижъ Bogdan, Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul, стр. XLI, 4, 14, 16, 18, 20, 22, 27, 33, 72, 96. Ср. сжщо и А. И. Яцимирскій, Валашскія грамоты въ палеографическомъ и дипломатическомъ отношеніяхъ, Русскій Филологическій Вѣстникъ, LIV (1906), стр. 64.

⁶⁾ А. И. Яцимирскій, Молдавскія грамоты въ палеографическомъ и дипломатическомъ отношеніяхъ, Русскій Фил. Вѣстникъ, LIV, стр. 196.

⁷⁾ Публикувана отъ Melchisedek, Chronica Romanului, I, București 1874, стр. 126—129, и отъ Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, I, București 1913, стр. 95—96.

шовцитѣ отъ воеводитѣ Александрела (1452)¹⁾ и Стефанъ Велики (1458).²⁾

д) Дата. Противно на Дубровнишката грамота, нашата е датувана. Само въ три (Зогр., Орѣх. и Рил.) отъ другитѣ седемь български грамоти е отбелязана дата. Дали и Виргинскиятъ хрисовулъ е ималъ дата или не, не може да се твърди съ положителностъ, понеже последниятъ редъ е нечетливъ.³⁾

Отбелязани ли сж на нашата грамота годината и индиктътъ? Макаръ нашиятъ документъ да е твърде повреденъ, все пакъ ни се струва, че можемъ да отговоримъ утвърдително, защото въ датуванитѣ български грамоти сж отбелязани годината (по византийски образецъ отъ сътворението на свѣта) и индиктътъ, а нѣма случай въ българските грамоти, гдето датата да е отбелязана само съ месеца и деня, — обичай, който се срѣща въ сръбската дипломатика.⁴⁾

Интересно е, че въ другитѣ три датувани български грамоти, датата е последвана или предхождана отъ короборация, чиято формула е преведена отъ гръцки. Така въ Зографския хрисовулъ на Иванъ Александра четемъ: **того бо ради и бысть златопечатное слово црѣтка ми и послано бысть мѣа марта на късько вѣрѣждене известное к лето 75 ѿ ѿ индиктѣоны десатниж въ неже и наша благоуспѣшнѣ и вѣроуспѣшнѣа назимена дрѣжака.**

Такава формула не се срѣща въ сръбскитѣ и въ славяно-ромѣнскитѣ грамоти. Тя би дала на гръцки: **τούτου γὰρ χάριν γέγονε καὶ ὁ (παρὼν) χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου ἀπολυθεὶς μηνὶ μαρτίῳ εἰς πᾶσαν ἀσφάλειαν καὶ δόλῳσιν ἐν ἔτει 75ῳ ἰνδικτιῶνος δεκάτης, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς καὶ θεοπρόβλητον ὑπασημύνητο κράτος** Въ Орѣх. и Рил. хрисовули короборацията е редактирана малко по-иначе и споменува още

¹⁾ Публикувано отъ Милетичъ и Агура въ Сборникъ за народни умотворения, IX (1893), стр. 374—376 и отъ Bogdan, Documente moldovenești în arhivele Brașovului, București 1905, (отпечатъкъ отъ Convorbiri literare XXXIX), стр. 30—33.

²⁾ Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, II, стр. 262.

³⁾ Ср. Ильинскій, Грамоты, стр. 95.

⁴⁾ Станојевић, Глас 132 (1927), стр. 48.

„знаковетъ за валидация“, т. е. подписа и печата (знаменне) на владѣтеля.¹⁾

Умѣстно е да се забележи, че, въ противоположностъ на навицитѣ на византийската канцелария, въ тритѣ датувани българи грамоти годината и индиктътъ сж отбелязани не съ букви, а съ цифри и че въ Орѣх. и Рил. хрисовули е посоченъ и деньтъ на месеца.

е) Подписъ. Както въ Дубровнишката грамота, така и въ нашата Иванъ Асѣнь II употрѣбява само едно име: Асѣнь. Така е и въ Станимашкия надписъ,²⁾ но въ Търновския стоятъ и дветѣ имена: **Іѡ Асѣнъ**.³⁾

Казаното отъ Станоевичъ въ книгата му за сръбската дипломатика,⁴⁾ че формулитѣ на подписа сж ставали съ течение на времето все по-сложни, важи и за българскитѣ грамоти.⁵⁾ Докато въ дветѣ грамоти на Иванъ Асѣня II подписътъ е простъ: **Асѣнъ црь българомъ и грѣкомъ**,⁶⁾ въ хрисовула на Константинъ Асѣня четемъ: **Константинъ в ѣхъ бѣ вѣренъ црь и самодръжець българомъ Асѣнь**, което отговаря точно на формулата, съ която се подписвали византийскитѣ императори: **Ν. ἐν χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Ν.**

Сжщото, но съ прибавка на думата **всѣмъ**, се явява въ първия хрисовулъ на Иванъ Александра (1342). Но въ втората грамота на сжщия (1348) и въ двата хрисовула на Иванъ

¹⁾ Това показва, че Bogdan (Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul, стр. XLI—XLII въ бел.) нѣма, навѣрно, право, като твърди, че „споменуването на знаковетъ за валидация“ въ короборацията на молдавскитѣ хрисовули е заемка отъ литовско-полската и унгарската дипломатика. Да прибавимъ, че това споменуване се срѣща, твърде рѣдко наистина, въ сръбскитѣ грамоти. Ср. Станоевичъ, Глас 106 (1923), стр. 13—16.

²⁾ Златарски, Асѣновиятъ надписъ при Станимака, Изв. Б. Арх. Д-во, II (1911) стр. 241.

³⁾ Факсимиле въ Изв. Русск. Арх. Инст. въ Конст. VII (1901).

⁴⁾ Станоевичъ, Глас 106 (1923), стр. 33.

⁵⁾ Фактътъ, че въ писмото на Срацимира се намира като подписъ **Іванъ Срацимиръ црь българомъ**, не нарушава точността на това твърдение, защото Срацимиръ е билъ само видински, а не търновски царь.

⁶⁾ Вѣрно е, че въ търновския надписъ се намира формулата: **азъ Іѡ Асѣнъ вѣхъ бѣ вѣренъ црь и самодръжець българомъ**, но това е формула за интитулация, а не за подписъ. Нека прибавимъ, че въ противоположностъ на сръбскитѣ, влашки и молдавски грамоти, въ българскитѣ грамоти нийде не се срѣща интитулация. Началото на писмото отъ Срацимира **Ѡ ꙗко црь срацимира** не може да се смѣта за истинска интитулация.

Шишмана формулата е още по-сложна: **Іѡ Александръ** (или **Шншманъ**) **къ ѿа ѿа вѣговѣрѣнъ** (или **вѣговѣрѣши**) **црѣ и самодръжець** **всѣмъ вѣгаромъ и грѣкомъ**. Нека прибавимъ, че този изразъ, по произходъ византийски, **къ ѿа ѿа вѣрѣнъ** (или **вѣговѣрѣнъ**) се срѣща и въ сръбскитѣ грамоти покрай една друга формула: **по милости божиѣи**.¹⁾ Тази последната, която безъ съмнение е отъ западенъ произходъ, се срѣща сжщо въ влашкитѣ грамоти и още по-често въ молдавскитѣ, но не и въ българскитѣ.

Още една дума за титлата „царь на българи и гърци“, която се явява въ дветѣ грамоти на Асѣня. Въ Търновския надписъ отъ 1230 год. Асѣнь се титулува само „царь на българигѣ“. Но още на следната година въ Станимашкия надписъ (6739 = 1230/31) той се титулува „царь на българи и гърци“. Възъ основа на тази разлика въ титлата на Асѣня проф. Златарски заключава, че Асѣнь се е провъзгласилъ за царь на българи и гърци следъ Клокотнишката битка.²⁾

Както е известно, византийската канцелария е имала два главни типа грамоти: *χρυσόβουλλος λόγος* и *πρόσταγμα*.³⁾ Преди откриването на Ватопедската грамота, когато бѣха познати само седемъ български грамоти, можеше да се мисли, че и въ българската канцелария е сжществувало нѣщо подобно. Затова проф. Илински се опиталъ, не безъ сериозна основа, да различи два типа български грамоти, сиречь отъ една страна петтѣ мѣнастирски хрисовули, а отъ друга — двата документа отъ Асѣня и отъ Срацимира съ търговски привилегии.⁴⁾

За да установи двата типа български грамоти, Илински се основаваше върху следнитѣ разлики:

¹⁾ Гласъ 106, стр. 33.

²⁾ Златарски, Иванъ Асенъ II, Бѣлг. Истор. Библиотека, год. III (1930), томъ 3, стр. 14.

³⁾ Вж за разнитѣ типове византийски грамоти Dölger, Der Kodikello des Christodoulos, стр. 30—44.

⁴⁾ Грамоты, стр. 88—89.

а) разлики въ формулитѣ. Споредъ Илински, търговскитѣ привилегии въвеждатъ читателя *in medias res*, докато мѣнастирскитѣ грамоти започватъ съ тържествена аренда.¹⁾

б) разлики въ езика, който въ привилегиитѣ е по-близкъ до народния, а въ мѣнастирскитѣ грамоти — по-книжовенъ;

в) разлики въ външнитѣ особености; привилегиитѣ сж писани на хартия и нѣматъ претенции за художественостъ въ формата, докато мѣнастирскитѣ грамоти, съ едно само изключение, сж писани на пергаментъ и съдържатъ много украшения.²⁾

Обаче сега, следъ откриването на Ватопедската грамота, мислимъ, че една такава разлика не бива да се прави въ българската дипломатика. Между дветѣ грамоти на Иванъ Асѣня (Ватопедската и Дубровнишката) нѣма ясно опредѣлени разлики относно формулитѣ и външнитѣ особености.

Впрочемъ противъ това разграничение на Илински се обявилъ вече проф. Бобчевъ,³⁾ обаче безъ достатъчно доводи. А понеже нищожниятъ брой български грамоти не ни позволява да извадимъ съвсемъ положителни заключения, не е излишно да се прибави, че въ сръбската дипломатика (гдето броятъ на документитѣ е несравнено по-голямъ) е невъзможно да се разграничатъ въ сжщата канцелария различнитѣ типове на разнитѣ видове грамоти.⁴⁾

¹⁾ Това не е съвсемъ вѣрно, защото дори и Витошкиятъ хрисовулъ почва безъ всѣкакъвъ уводъ.

²⁾ „Первыя кратки и лаконични, вторыя многословны и фразисты; первыя прямо вводятъ читателя *in medias res*, вторыя только послѣ болѣе или менѣе торжественнаго вступленія; вообще, въ первыхъ преобладаетъ строго—дѣловой тонъ, исключаяющій нагроможденіе лишнѣхъ и ненужныхъ фразъ, во вторыхъ дѣловое содержаніе грамотъ облекается въ долгополую риторическую одежду; сообразно съ этимъ и языкъ въ первыхъ болѣе народный, чѣмъ во вторыхъ, гдѣ онъ пестритъ книжными церковно-славянскими и грецизмами. Этому различію стила и языка обоихъ классовъ болгарскихъ грамотъ до известной степени отвѣчаетъ... и внѣшній видъ тѣхъ и другихъ документовъ. Въ то время какъ жалованныя грамоты, за единственнымъ исключеніемъ, всѣ написанны на пергаментѣ и отличаются общіемъ всякихъ украшеній, договорныя грамоты, напротивъ, пишутся на лоскуткахъ бумаги и не блещутъ художественнымъ выполненіемъ рисунка буквъ, подписи, орнамента, чѣмъ такъ справедливо славится напр. Рильская грамота.“ И л ѣ н с к ѣ й Грамоты, стр. 89.

³⁾ С. С. Бобчевъ. Царь-Срацимировото писмо до Брашовяни, Изв. Ист. дружество, IV (1915), стр. 73—76.

⁴⁾ Устно сообщеніе на проф. Станоевичъ.

Палеографски особености

Писмото е срѣдно уставно, съ нѣколко скорописни елементи. Изобщо буквитѣ сж малко нѣщо наведени на дѣсно, ако и да има букви писани отвесно. Срѣдната височина на буквитѣ, която е 3 мм., често се нарушава. Всичко това прави почерка малко разкривенъ и неугледенъ. Междуреднитѣ междини сжщо не сж еднакви, 7 до 8 мм. Царскиятъ подписъ е, както казахме, съ букви високи 21.5 мм.

Скорописни сж следнитѣ букви: **ѡ**, което съ долната си частъ слиза малко подъ реда, а съ разперената горна частъ се издига високо надъ реда; **ѣ**, съ дълга извита надолу опашка; **ѧ**, съ удължено стълпче; **х**, съ удължени рамена надъ и особено подъ реда; **ѣ**, съ високо стълпче надъ реда; **ѡ**, съ удължена подъ реда опашка; **т**, само три пжти (редъ 11, 19 и 23), съ високо надъ реда стълпче; **ѣ**, на две мѣста (редъ 10 и 11).

ѣ и **ѣ**. Докато Дубровнишката грамота си служи само съ **ѣ**, нашата употребява и двата йера, **ѣ**, **ѣ**. Начертанието обаче на йероветѣ не е строго разграничено и ясно, та поради това не можемъ винаги да посочимъ, да ли имаме **ѣ** или **ѣ**. Това се дължи отчасти на лошото съхранение на грамотата, пѣкъ и на самия писаръ, който, като че ли употребява безразлично единия йеръ вмѣсто другия. За двата йера сж употребени три начертания, едно съ голѣма човка **ѣ**, друго съ малка — **ѣ** и трето безъ човка на стълпчето — **ѣ**. Първиятъ видъ йеръ (**ѣ**) се забелязва съ положителностъ само въ два случая: въ текста **м[ѡнлс]тиръ** (редъ 6) и **жыкетъ** (редъ 7), а единъ пжтъ въ подписа: **грѣк[ѡм]**; третиятъ видъ йеръ (**ѣ**) се забелязва ясно само въ шестъ случая: **съкршннѣ** (редъ 8), **сжтъ** (редъ 9), **ѡ [млл]ыхъ** (редъ 10), **хлѣбъ** (редъ 14), **ннѣ** (редъ 22), **испакѡстнѣ** (редъ 23). Въ всички останали случаи

имаме, изглежда, втория видъ (ѣ). Този видъ йеръ е предаденъ въ нашето издание съ ѣ.

ѣ, ѣ. Казаното за йероветъ важи и за първата частъ на буквата йери, която е представена тройко: ѣ, ѣ, ѣ. Първата форма личи ясно само въ два случая: **нарѣцаѣмъ**[ѣ] (редъ 2) и **[прѣ]ѣтъѣ**[ѣ] (редъ 5). Трѣбва още да се забележи, че дветъ части на йерито винаги сж свързани съ съединителна чертица.

а. Малката носовка (а) се употрѣбвява винаги въ нашата грамота само въ архаичното си начертание а. Така е и въ Дубровнишката грамота, макаръ че въ нея веднажъ е употрѣбена и йотована малка носовка ѡ въ думата **ѡдѣ** (редъ 2). Архаичното а срѣщаме и въ другъ паметникъ отъ тая епоха, именно въ надписа отъ 1259 год. за възобновлението на Боянската църква при София.

з. Звукътъ дз, предаденъ съ архаичния белегъ з, характеризира единствено старобългарскитъ и новобългарскитъ говори. Въ нашата грамота тоя белегъ се срѣща въ думата **зекларѣ** (редъ 16). Това начертание з срѣщаме въ най-старитъ кирилски паметници, напр. въ Савината книга (XI в.), Ундолскитъ листи (XI в.) и др. По-късно за сжщия звукъ се употрѣбвява начертанието ѕ, ѕ, ѕ.

ж. ѣ. Буква ж, доколкото тя личи добре, напимѣръ въ думитъ **ѣжѣ** (редъ 9, 19, 20 и 21), **д[а]ж[ѣ]** (редъ 10 11), **никтожѣ** (редъ 11), е писана на три маха и показва сжщо архаизъмъ. Буква ѣ има чашката си не обла, а съ остро дъно. Това характеризира вече паметниците отъ срѣдно-българската епоха.

ѣ. Широкото ѣ се явява въ нашата грамота два пѣти: въ думата **ѣжѣ** (редъ 21) и въ края на 24 редъ.

ѡ. Съ изключителната употрѣба на ѡ вмѣсто ѡ Ватопедската грамота представя, доколкото ни е известно, уникалъ въ цѣлата кирилска палеография. Въ случая, до нашата грамота се приближава и Дубровнишката грамота, която само веднажъ въ текста (редъ 11) си е послужила съ ѡ, а иначе винаги, освенъ въ подписа, съ ѡ.

Характерна особеностъ за Ватопедската грамота е пълната липса, съ изключение на ю, на йотувани гласни. Въ нея не срѣщаме ѡ, ѡ, ѡ, ѡ. Дубровнишката грамота и въ

този случай се приближава до нашия паметникъ, защото съ изключение на единъ пжтъ употребено **и** (редъ 2), вредомъ другаде си служи съ нейотувани **а, е, ж, д**.

Въ нашата, както и въ Дубровнишката грамота не се срѣща никакъ **ї**.

Лигатура. Ватопедската грамота познава лигатурата **ѿ**, употребена два пжти (редъ 6 и 10), и обикновенитѣ лигатури **ѡ** вм. **оу** и **ѣ** вм. **шт**. Въ подписа на грамотата царскиятъ титулъ на Асѣня е предаденъ съ известната срѣднобългарска лигатура **ѣ** (**царь**).

Съкращенията, които сжщо сж доста рѣдки, срѣщаме въ думитѣ: **[ѡлѣ]ѡнѣѡли, ѡрѣѣ, стѣн, ѣрѣн**.

Титли за съкращения сж употребени два вида: права чертица въ примѣритѣ **[ѡрѣ]стѣѣ, ѡрѣѣ** (редъ 2), **стѣѡ** (редъ 12 и 22) и джговидна чертица въ примѣритѣ: **ѣрѣн** (редъ 9, 14, 21), **мѣѣ** (редъ 27). Съкратителниятъ титулъ въ подписа изглежда като **—** т. е. **ѣ**.

Нашиятъ паметникъ представя пълна липса на каквито и да било придихателни знакове, ударения или пайерци. Само въ подписа има ударение върху думата **ѡрѣѣ[ѡм]**. Дубровнишката грамота употребява извънредно рѣдко ударения, а има само единъ случай съ придихание.

Знакъ за препинание или за отдѣляне на думи срѣщаме само единъ — точката, която се поставя въ срѣдата или горе на реда. Само веднажъ е употребено двоеточие, именно подиръ думата **ѡрѣѣѡмѡѣ** (редъ 3).

Изтъкнатитѣ палеографски особености говорятъ за една твърде старинна графическа традиция и не оставятъ абсолютно никакво съмнение върху автентичността на Ватопедската грамота.

Езиковни особености

Поради своята краткост Ватопедската грамота представя оскъден езиковен материал. При все това обаче и това, което намираме въ нея, върви въ съгласие съ даннитѣ, които характеризуватъ началнитѣ сръднобългарски паметници.

Така, напр., изчезването на йероветѣ въ отворени срички, което е прокарано тъй широко въ графиката и изговора отъ сръднобългарско и новобългарско време, е прокарано редовно и въ нашата грамота. Освенъ това въ нея имаме още два други случая на йерово изпадане, именно въ **с людми** (редъ 4) и при междусъгласно **р** въ **свършнѣти** (редъ 8). Въ отворени срички йероветѣ сж запазени само два пѣти при префикси: **[в]ъспрѣматѣ** (редъ 8) и **свършнѣти** (редъ 8). Тия два примѣра не ще да сж графически навикъ, а вѣроятно отражение на живия говоръ.

За изяснение (вокализация) на йероветѣ имаме само единъ положителенъ случай: **ѹестны** (редъ 18).

Известната сръднобългарска замѣна на носовкитѣ е представена само въ следнитѣ три случая, гдето етимологичното **ѧ** минава въ **ж** следъ гласна и **ж**: **[прѣ]стѣж** (редъ 2), **пѣстожцын** (редъ 18), **лѣжжѣсе** (редъ 2). Случаятъ **нмѣтъ** (редъ 7), гдето вмѣсто първично **ж** имаме **ѧ**, ще да е морфологично образуване, независимо отъ **нмѣтъ**, както обяснява проф. Илински подобенъ случай въ Рилския хрисовуль (редъ 61).¹⁾

¹⁾ Грамоты, стр. 79.

пжти, редъ 2, 19, 20). Може да се забележи и интересната конструкция: *и еже дѣни, коѡѡдѣ и зрнѡ и енгарнѣ и ннѣ прѡѡѣѣ, еже по законѣ црѣни, тѡ да даважѣ люднѣ ти* (редове 20—21).

Въ лексикално отношение грамотата съдържа съвсемъ неизвестни въ речницитѣ думи: *зпѡдѡхнѣ, зрнѡ, енгарнѣ*, всички заети отъ гръцки, при все че последната дума, въ форма на ангарія е широко употребявана въ народнитѣ говори. Интересна е и формата *зпокриснѣѣ*. Въ Сърбия намираме формитѣ *поклнсарѣ* и *поклнс(и)аринѣ*, и твърде рѣдко *зпоклнснѣр(ни)ѣ*;¹⁾ въ Влашко дветѣ форми *зпоклнсарѣ*²⁾ и *поклнсарѣ*³⁾ сж били сжщо тъй употребявани.

¹⁾ Новаковић, Законски споменици, стр. 395, 609, 619, 628.

²⁾ Ср. напр. Bogdan, Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul, стр. 95, 148, 149, 157, 164, 166, 261.

³⁾ Bogdan, стр. 113, 117, 130, 138, 139, 215, 223 и т. н.

Исторически коментаръ

Първа часть

Дата на грамотата

Че нашата грамота принадлежи на Иванъ Асѣня II, нѣма никакво съмнение. Достатъчно е да я сравнимъ съ Дубровнишката грамота на сѣщия царъ, за да откриемъ поразителни прилики: употреба на старинни букви като *ѡ*; употребата на *ѡ*, преобладаваща въ Дубровнишката грамота, а изключително въ нашата; формулата за санкция, тъй характерна (*великъ ѡргѣж* и т. н.), която напразно би била търсена въ другитѣ шестъ български грамоти или въ многобройнитѣ сръбски достигнали до насъ; при това подписътъ на нашата грамота и на Дубровнишката се състои отъ едни и сѣщи думи, и бомбицинътъ, на който сѣж написани тѣзи два документа, има една и сѣща ширина.¹⁾ Явно е, че тѣзи два документа, макаръ и написани отъ два различни писаря, сѣж излѣзли отъ една и сѣща канцелария.

За жалость датата на нашия документъ се чете само отчасти: *мѣѣ апрѣл[нѣ]* . . ; годината²⁾ е съвсемъ изтрита. Но отъ само себе се разбира, че нашата грамота (както и Дубровнишката) е могла да бжде издадена едва следъ Клокотнишката битка, защото именно следъ този бой Иванъ Асѣнь завоювалъ Сѣрската областъ.

Ето защо, за да установимъ датата на нашата грамота, трѣбва да прибѣгнемъ до предположения. Презъ втората половина отъ царуването на Асѣня (1230—1241) могатъ

¹⁾ Ср. Ильинскій, Грамоты, стр. 31.

²⁾ По въпроса, дали на нашия документъ е била отбелязана годината, или не, вижъ по-горе стр. 17.

да се отбележатъ два главни момента, въ които Асѣнь е ималъ тѣсни връзки съ Света-гора; а това ще да е било за него поводъ или нужда да направи дарения на атонскитѣ мѣнастири.

I

Първата мисль, която ни хрумва, като четемъ Ватопедския документъ, е да го свържемъ съ възстановяването на българската патриаршия презъ 1235 год. Наистина, участието на атонскитѣ монаси въ този отъ голѣма важность актъ и присѣтствието на тѣхна делегация при паметното свиждане на Асѣня съ никейския императоръ Ивана Ватаци ~~на пон-тѣскимъ моря~~ сж изрично споменати въ разказа за възстановяването на българската патриаршия, прибавенъ къмъ синодика на царь Борила.¹⁾ Освенъ това има и единъ източникъ, който като че ли съставя решително доказателство въ полза на това предположение. Имаме предвидъ интересния разказъ, резюмиранъ най-напредъ отъ еп. Порфирий Успенски въ книгата му „Первое путешествіе въ Аѳонскіе монастыри“²⁾ и после издаденъ изцѣло три пѣти: отъ самия Успенски въ посмъртната часть на неговата „Исторія Аѳона“,³⁾ отъ А. Mordtmann въ ‘Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παράρτημα τοῦ τόμου Κ—ΚΒ’ (1892), стр. 72, и отъ Ph. Meyer въ книгата му Die Haupturkunden zur Geschichte der Athosklöster, стр. 187—189.

Споредъ този документъ (който, не бива да се забравя, е достигналъ до насъ само като преписъ въ по-нови ржкописи), Иванъ Асѣнь II прогласилъ въ България патриаршия, възкачилъ на търновския престолъ филипийския⁴⁾ епископъ Григорий и заповѣдалъ на тоя последния да изпрати въ Солунъ новъ митрополитъ, Михаилъ Пратанъ, който е трѣбвало да зависи отъ търновския патриархъ; сжщевременно и йерисовската епископия, която до тогава зависѣла отъ Солунъ, била откъсната отъ солунския престолъ и под-

¹⁾ Попруженко, Синодикъ царя Борила (Български Старини VIII). София 1928, стр. 86.

²⁾ Кіевъ 1877, стр. 46—47.

³⁾ П. Успенскій, Исторія Аѳона, часть III, отдѣленіе второе, подъ редакціею П. Сырку. С. Петербургъ 1892, стр. 618—620.

⁴⁾ Споредъ Майеровото издание; пловдивски, споредъ Успенски.

чинена непосредно на търновския. Това решение разсърдило силно новия солунски митрополитъ, който се явилъ при Асѣня, за да му се оплаче отъ търновския патриархъ. Отъ друга страна, и атонскитѣ монаси не признавали нито търновския патриархъ, нито солунския митрополитъ, нито пъкъ ржкоположения отъ тѣхъ йерисовски епископъ. Тѣ се явили при Асѣня въ Галиполи въ момента, когато той празнувалъ сватбата на дъщеря си съ сина на приснопамятния (αἰδῖμος) императоръ Ватаци. Обърнали се по този въпросъ къмъ двамата владѣтели. Цариградскитъ патриархъ Мануилъ защищавалъ енергично атонцитѣ; Асѣнь, боейки се за своята патриаршия, не се поколебалъ да пожертвува солунския митрополитъ; решено било въ бждеще Атонъ да бжде напълно независимъ.

Покойниятъ Mgr. Petit считаше този разказъ за „интересенъ съвремененъ документъ, чиято автентичностъ въ прѣки убрѣкването на двамата патриарси Германъ и Мануилъ не изглежда съмнителна“.¹) Но този разказъ не е могълъ да бжде написанъ преди края на XIII в., защото той изрично посочва историята на Акрополита; въпрочемъ Ватаци е нареченъ αἰδῖμος. Освенъ това, той съдържа очевидни анахронизми. Цариградо-никейскитъ патриархъ Мануилъ умрѣлъ въ 1221 год. Името на търновския патриархъ Григорий не се съдържа въ листата на българскитѣ патриарси, приложена къмъ синодика на царъ Борила; споредъ разказа за възстановяването на българската патриаршия, прибавенъ къмъ сжщия синодикъ, търновскитъ патриархъ, признатъ отъ Никея въ 1235 год., се е наричанъ Йоакимъ. Накрай Мануилъ Пратанъ съвсемъ не ни е познатъ отъ друго мѣсто, докато въ едно писмо на Димитрия Хоматианъ става дума за нѣкакъвъ Солунски митрополитъ Йосифъ, ржкоположенъ въ началото на 1234 год.²)

Повечето отъ тѣзи противоречия бѣха вече изтъкнати отъ Василевски. Знаменитиятъ руски византологъ отсжди,

¹) L. Petit, Les évêques de Thessalonique, Echos d'Orient, V (1901—1902), стр. 31.

²) Ср. М. Дриновъ, О нѣкотрихъ трудахъ Димитрія Хоматіана какъ историческомъ матеріалѣ, Виз. Врем. II (1895), стр. 17, бел. 3 и E. Kurtz, Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos, Byz. Zeitsch. XVI (1907), стр. 128.

че въпросниятъ разказъ „отличається смутнымъ характеромъ“.¹⁾ А проф. Златарски въ единъ специаленъ трудъ, който скоро ще излѣзе отъ печатъ, установява, че въпросниятъ разказъ е фалсификатъ, скованъ презъ XIV в.²⁾

Ето защо предположението да се свърже нашата грамота съ възстановяването на българската патриаршия, колкото и да е съблазнително на пръвъ погледъ, нѣма да може да устои на по-обстойно разглеждане.

II

Когато Стефанъ Душанъ превзелъ града Сѣрѣ, атонскитѣ монаси побързали да си осигурятъ зачитането на тѣхнитѣ имоти³⁾ и привилегии, като се споразумѣятъ съ новия господарь на източна Македония. Навѣрно, по тѣхно предложение,⁴⁾ Душанъ изпратилъ въ Света-Гора своя логотетъ, който уговорилъ съ атонскитѣ монаси основитѣ на това споразумение. Тѣзи основи били записани въ единъ хрисовулъ, който самиятъ Душанъ въ една друга грамота⁵⁾ нарича *χρυσόβουλλον κοινόν*. И наистина, той отбелязалъ точно привилегиитѣ, на които всички мѣнастири въ Света-Гора щѣли да се радватъ при новия режимъ. Оригиналътъ на този хрисовулъ не е известенъ; но до насъ е достигналъ единъ официаленъ и съвремененъ преписъ, вржченъ на мѣнастира Ватопедъ,⁶⁾ което показва, че вѣнъ отъ оригинала, оставенъ, навѣрно, въ архивата на Протата, е билъ вржченъ по единъ официаленъ преписъ на този документъ на всѣки отъ атонскитѣ мѣнастири. Нека прибавимъ, че този „общъ хрисовулъ“, който опредѣлялъ привилегиитѣ

¹⁾ Обновление болгарскаго патриаршества при царѣ Іоаннѣ Асѣнѣ II въ 1235 году. Ж. М. Н. П., ССХХХVIII (1885), стр. 214.

²⁾ Единъ грѣцки фалсификатъ, който се отнася къмъ българската история (ще бжде публикуванъ въ сп. *Byzantinoslavica*).

³⁾ Тѣзи имоти сж били особено многобройни на Халкидика и въ Сѣрската и Струмската области; тѣ сж били завзети, веднага следъ падането на Сѣрѣ, отъ сърбитѣ, както излиза отъ хрисовула, посоченъ по-долу.

⁴⁾ А не по собствена инициатива, както Душанъ иска да каже въ своя хрисовулъ.

⁵⁾ Новаковић, Законски споменици, стр. 490—491.

⁶⁾ Публикувано отъ монаха 'Αρχάγιος въ сп. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, III (1919), стр. 331—333 и разгледанъ въ нашата статия Повеље српских владалаца у грѣчким публикацијама, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VIII (1928), стр. 185—188.

на Света-Гора подъ сръбска власт, е билъ издаденъ презъ месецъ ноемврий 1345 год. и че завземането на Съръ отъ Стефана Душана е станало презъ октомврий сжщата година.¹⁾

Тази страница отъ историята на Света-Гора ни помага да си представимъ, какво е ставало единъ вѣкъ по-рано при почти сжщитѣ обстоятелства. Щомъ сж се научили за Клокотнишката битка, атонскитѣ управители, виждайки, че политическото положение въ Балканитѣ е коренно промѣнено, ще да сж побързали да се подчинятъ²⁾ на българския владѣтель и да си осигурятъ зачитането на привилегиитѣ.

Споредъ Акрополита, Асѣнь превзелъ следъ Клокотнишката битка Одринъ и Димотика; после се обърналъ на западъ и завзелъ областъта Волеронъ, градоветѣ Съръ, Битоля и Прилепъ и дори Албания.³⁾ Презъ време на това именно настѣпване къмъ западъ атонскитѣ пратеници ще да сж пристигнали въ неговия лагеръ, навѣрно въ самия Съръ.⁴⁾ Въ замѣна на тѣхното подчинение Асѣнь ще да е гарантиралъ на Света-Гора зачитане на привилегиитѣ ѝ чрезъ общъ хрисовулъ, подобенъ на Душановия. Но освенъ този общъ хрисовулъ, който е засѣгалъ цѣла Света-Гора и следователно се е пазѣлъ въ Протата, гдето патриархъ Евтимий

¹⁾ Ср. Jireček, въ Archiv f. slav. Philologie XVII (1895), стр. 265, въ бележка.

²⁾ Че е имало подчиняване, може да се заключи отъ разказа на търновския патриархъ Евтимий въ житието на св. Параскева за завоеванията на Иванъ Асѣня II. Вѣрно е, че Евтимий не е ималъ ясна представа за тия завоевания; той не само ги преувеличава, но дори мисли, че Асѣнь е завоювалъ всички тия земи отъ латинцитѣ. Но все пакъ това, което той казва за Света-Гора, може, струва ни се, да се възприеме, защото се основава, изглежда, на хрисовули отъ сжщия Асѣнь, които Евтимий е видѣлъ въ Лаврата и въ Протата. Ср. Kalužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, стр. 70: (Асѣнь) на нечестивыхъ одрѣжаніи храбрѣиъ въскочи и въсе Македонское обрѣвшюу одрѣжаніи и еше же и Съръ, тако и съ всю Юдонскою, паче же, истинникіе рѣци, Светою горою къ снѣже и славный Богоуиъ съ всю Оуттаіію, такожде же и Трикалы, такожде и Дамаіію, паче и Иранитѣска глаголютъ се дрѣжава, даже и до Драча, въ нѣхже и митрополиты и епископы свѣтлѣ и благочестнѣ постаніи, икоже свѣтлѣи нѣго хрисовуиъ къ славный лаврѣ Светыи горы и протатѣ штирѣвиномѣ свѣдѣтельствоуѣтъ ащеиъ.

³⁾ Acropolis, ed. A. Heisenberg, стр. 42—43: καὶ γίνεται μὲν ὑπ' αὐτὸν ἡ Ἀδριανού, ἐκ τοῦ σχεδὸν δὲ καὶ τὸ Διουμότειχον, εἴτα Βολερὸν ἅπαν, Σέρραι, Πελαγονία καὶ Πρίλαπος καὶ τὰ περὶ τούτων. κατέδραμε δὲ καὶ τῆς Μεγάλης Βλαχίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἑλβάνου κατακυριεύει καὶ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ τὰς λείας ποιεῖ. За областъта Волеронъ вижъ новоиздѣлата статия на К. Ἀμάντος въ сп. Ἑλληνικά, II (1929), стр. 124—126.

⁴⁾ Че това подчиняване е станало въ самия Съръ, може да се заключи отъ посоченото мѣсто на Евтимия, който споменува за подчиняването на Света-Гора веднага следъ превземането на Съръ.

го е видѣлъ презъ следното столѣтие, Асѣнь ще да е направилъ и специални дарения на нѣкои отъ по-важнитѣ мѣнастири, като Лавра¹⁾ и Ватопедъ. Не се ли е стремѣлъ той, противно на своитѣ предшественици, да се спогоди, чрезъ ловка политика, съ гърцитѣ, чиято симпатия билъ съумѣлъ да спечели?²⁾ Навѣрно, по този случай Асѣнь е подарилъ на мѣнастира Ватопедъ селото Семалто. Това село сѣществува и до днесъ въ Сѣрския окръгъ, Зихненска околия; то брои, споредъ преброяването отъ 1928 година, 985 жители.³⁾

Това наше предположение се потвърждава — както ни подсѣти видниятъ бѣлгарски историкъ проф. Златарски — отъ самото отбелязване на месецъ априлъ, което се съдържа въ нашия документъ. И наистина, Клокотнишката битка е станала презъ 1230 год., въ деня на 40 мѣченици (т. е. на 9 мартъ), както можемъ да заключимъ отъ Асѣневия надписъ въ търновската черква „св. 40 мѣченици“.⁴⁾

Атонскитѣ монаси сигурно не сѣ забавили следъ Клокотнишката битка да си осигурятъ зачитане на привилегиитѣ, както е станало единъ вѣкъ по-късно, следъ превземането на Сѣръ отъ Стефана Душана. И понеже Асѣнь следъ Клокотнишката битка, вмѣсто да се върне, продължилъ победоносното си шествие къмъ Одринъ и Димотика и после на западъ презъ Волеронъ и Сѣрската областъ, нищо не ни прѣчи да допустнемъ, че атонскитѣ пратеници сѣ

¹⁾ Както посочихме по-горе, Евтимий изрично казва, че е видѣлъ въ Лавра и въ Протатъ хрисовули на Асѣня, а знае се, че той е прекаралъ въ Лавра нѣколко години; ср. похвалното слово на Евтимий отъ Григорий Цамблакъ, издадено у Kalužniacki, Aus der panegyrischen Literatur der Südslawen, Wien 1901, стр. 35.

²⁾ Асѣнополита, стр. 43: ἔδοξε τοῦν (Асѣнь) τοῖς πᾶσι τότε (следъ Клокотнишката битка) καὶ ἱκχυμαστὸς καὶ μικῆριος. οὐ γὰρ ἔχρητο μαχαίραις ἐν ταῖς ἰδίαις οὐδὲ ἐχράνιστο φόνους Ῥωμαίοις ὡς οἱ πρὸ αὐτοῦ τῶν Βουλγάρων. ἐνέθεν τοι καὶ οὐ μόνον παρὰ Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ παρὰ Ῥωμαίων ἐριεῖτο καὶ ἐτέρων ἔθνων. Стр. 64: ἀνὴρ ἐν βαρβάρους ἀριστος ἀναφανείς οὐκ ἐν τῇς οικείαις γὰρ μόνον, ἀλλὰ γὰρ καὶ τοῖς ἀλλοτρίαις. ἐχρήσατο καὶ γὰρ φιλανθρωπότερον τοῖς πρὸς ἐχθροῖς αὐτοῦ ἐπὶ πλησίον καὶ μάλιστα τοῖς Ῥωμαίοις καὶ φιλοτίμως αὐτοῖς παρεῖχε τὰ σιτηρέσια.

³⁾ Ср. Πλουτάρχος τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν 15—16, V, 1928, Ἀθῆναι 1929, стр. 297. Вижъ и нашитѣ бележки къмъ текста на грамотата стр. 7—8. Ивановъ, Бѣлгарски старини изъ Македония, София 1908, стр. 4, бележка I, отъждествява Семалто съ селото Ζαβάλτος, споменато въ Бачковския типикъ, издаденъ отъ Petit въ Виз. Врем., приложение къ тому XI, стр. 12.

⁴⁾ Ср. Златарски, Търновскиятъ надписъ на Иванъ Асенъ II, Бѣлг. Истор. Библиотека, год. III (1930), томъ 3, стр. 63—64.

пристигнали въ лагера му (навѣрно въ самия Сѣръ) презъ месецъ априлъ сжщата година.

Ако нашето предположение за датата на грамотата е вѣрно, ще излѣзе, че Асѣневата грамота, дадена на мѣнастира Ватопедъ, е най-старата отъ всички известни български грамоти.

Втора часть

Термини

I. Органи на управлението

практоръ се срѣща и въ Вирг. 14 и 99, Орѣх. 38, Рил. 53, и Вит. 8. Този терминъ се обяснява обикновено като „данъченъ бирникъ“, защото въ Византийската империя *πράκτωρ*-ътъ е билъ, отъ XII в. насамъ, данъченъ бирникъ на една тема.¹⁾ Но ако това обяснение е напълно умѣстно въ четиритѣ познати вече български хрисовули, въ новооткрытата обаче грамота на Асѣня думата **практоръ** има, струва ни се, по-широко значение. Изречението: **сже сжтъ севастн. дѣкы. катепаин** и т. н. се отнася къмъ споменатото по-горе въ грамотата **практорн цѣмн** — изразъ, който обхваща всички изброени следъ това чиновници. Ако се сравни мѣстото въ Асѣневата грамота, гдето се срѣща думата **практоръ**, съ съответни изрази отъ Вирг. и Орѣх. хрисовули, то ще намѣримъ въ Вирг. 97, формулата: **а ѿ работникъ цѣмни послѣдѣмоихъ по кел кремена**, а въ Орѣх. 26—27: **а ѿ всѣхъ болѣръ и работникъ цѣмни послѣдѣмоыхъ по кел кремена по всен хоръ къспиремати дани и съдържати късѣкыя работы цѣмни сже сж** и т. н. Явно е, че въ съответнитѣ формули на Вирг. и Орѣх. хрисовули на думата **практоръ** отговарятъ изразитѣ „работникъ“ и „болѣрникъ“. Впрочемъ, днесъ думата *πράκτωρ* означава агентъ. Тѣй и ние сме наклонни да обяснимъ термина **практоръ** въ Асѣневата грамота съ агентъ или чиновникъ.

Трѣбва да се забележи, че този чиновникъ се срѣща и въ сръбскитѣ хрисовули, но само въ нѣкои македонски

¹⁾ F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung (Byz. Arch., 9), Leipzig 1927, стр. 71—77. Въ Византия, отъ XI в. насамъ, *πράκτωρ*-ътъ е билъ откупвачъ на данъка.

области, които малко преди това сж били подъ българска власт. Ето кои сж тѣзи хрисовули: грамота на Стефанъ Милутина, дадена на мѣнастира св. Георги въ Скопие;¹⁾ два хрисовула на Стефанъ Душана относно мѣнастира св. Никола при Орѣхово;²⁾ грамота на деспота Оливера за черквата св. Димитъръ въ Кочане;³⁾ две грамоти отъ Душана и отъ Оливера за Лѣсновския мѣнастиръ.⁴⁾ По-нататѣкъ ще имаме случай да направимъ сжщата бележка по поводъ на ~~инстит.~~ Какъ може да се обясни това явление? Дали трѣбва да се обясни само съ предположението, че когато канцеларията на сръбскитѣ владѣтели е издавала грамоти въ полза на мѣнастиритѣ отъ тѣзи области, имала е предвидъ хрисовулитѣ на български царе, които сж били преди това вржчвани на тѣзи мѣнастири, и чиито изрази тя рабски е преписвала? Не е ли по-вѣроятно да се допусне, че подъ сръбска власт сж продължавали да живѣятъ институции, които по-рано, подъ българския режимъ, сж сжществували въ тѣзи македонски области — институции, които новитѣ господари — сърбитѣ — ще да сж зачитали?

секастѣ се срѣща и въ Вирг. 14 и 99, Орѣх. 28 и 38 и Рил. 53. Срѣща се още и въ три надписа отъ второто българско царство, именно въ надписа на Асѣневата крепостъ до Станимака,⁵⁾ въ Боженишкия надписъ⁶⁾ и върху единъ български сждъ отъ XII—XIII в., пазенъ въ Бѣлградския музей.⁷⁾ Въ Византия титлата *σεβαστής*, която първоначално е била една отъ най-високитѣ титли на императорския дворъ, по-късно загубва цената си; въ епохата на Палео-

¹⁾ Новаковић, Законски споменици, стр. 604, 614, 616, 620.

²⁾ Ibid. 407 и 644. Автентичността на тѣзи две грамоти, оспорена отъ В. Марковић (Православно монаштво и манастири у средњеveковној Србији, Сремски Карловци 1921, стр. 100, бел. 91), е защитена напоследѣкъ отъ А. Соловјев, Поведе манастира Св. Николе Мрачког, Прилози за книжевност, језик, историју и фолклор, IX (1929), стр. 1—19.

³⁾ Новаковић, стр. 662.

⁴⁾ Новаковић, стр. 680; Гласник Српског Ученог Друштва, XIII, стр. 297.

⁵⁾ В. Н. Златарски, Асѣновиятъ надписъ при Станимака, Изв. Бѣлг. Арх. Др. II (1911), стр. 231—247.

⁶⁾ П. Мутафчиевъ, Боженишкиятъ надписъ, Списание на Бѣлг. Акад. XXII (1921), стр. 88—116.

⁷⁾ Г. Баласчевъ, Старо-българско блюдо съ надписъ отъ XII-XIII вѣкъ, Минало, IX (1914), стр. 3—11.

лозитъ тя е била давана на темскитъ дуки.¹⁾ Въ Сърбия терминътъ **сєкѣсть** се явява отъ края на XIII в.,²⁾ но значението му не може съ положителностъ да се опредѣли.

Колкото се отнася до българския **сєкѣсть**, Иречекъ,³⁾ Бобчевъ⁴⁾ и Илински⁵⁾ го считатъ като администраторъ съ сѣдебна властъ. Ние, обаче, смѣтаме по-задоволително обяснението, което дава Мутафчиевъ възъ основа на Божишишкия надписъ.⁶⁾ Проф. Мутафчиевъ мисли, че **сєкѣсть** е било не длѣжностъ, а титла, давана на мѣстната аристокрация, — титла, която не е била „непремѣнно свързана съ известно служебно положение“. Въ много отъ паметниците, казва Мутафчиевъ, гдето това достойнство се явява съединено съ ясно опредѣлени права, ще трѣбва да се предполага, че лицата, които го носятъ, сѣ заемали и нѣкакво служебно положение, че сѣ изпълнявали и известна царска длѣжностъ. Една такава длѣжностъ, заемаща твърде важно мѣсто въ срѣдновѣковната държавна организация на югославяните, е била длѣжността кефалия. И сигурно е, че въ повечето случаи изъ грамотитѣ, гдето севаститѣ се споменуватъ като лица, разполагащи съ широка властъ, тѣ ще сѣ изпълнявали въ сѣщото време длѣжността кефалии.⁷⁾

Въ Византия титлата *εξάρχης* се различавала отъ титлата *πρωτεύων*, която е била една отъ най-високитѣ титли въ императорския дворъ въ времето на Комнинитѣ, и продължава да бѣде такава и презъ времето на Палеолозитѣ;⁸⁾ сѣщо и въ България покрай титлата севастъ имало и **протосєкѣсть**, която се срѣща два пѣти презъ второто царство⁹⁾ и която се различавала отъ първата и безъ съмнение е била по-висока отъ нея.

¹⁾ Cp. E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mittheilungen zur osmanischen Geschichte II (1923—1925), стр. 30—31.

²⁾ Jireček, Staat und Gesellschaft, I, стр. 12. Cp. и Новаковић, Виз. чинови и титуле у српским земљама, Глас Српске Акад. LXXVIII (1908), стр. 254—258.

³⁾ Историја Болгаръ, стр. 524.

⁴⁾ История на старото българско право, стр. 350.

⁵⁾ Грамоты, стр. 119—120.

⁶⁾ Изъ сєкѣсть *Шенѣкъ сѣхъ* при цари Шинман(ѣ) кеф(а)лиа и т. н.

⁷⁾ Списание на Бѣлг. Акад. XXII, стр. 95—96

⁸⁾ Stein, стр. 31.

⁹⁾ Споменик Српске Акад. III (1891), стр. 12; М. Попруженко, Синодикъ царя Борила (Бѣлг. старини, VIII, 1928), стр. 90, § 132.

дѣка се срѣща още само два пѣти — въ Вирг. 99 и Орѣх. 28. Въ Византийската империя *δοῦξ* е билъ, отъ XII в. насамъ, терминъ, който означавалъ управителъ на една тема.¹⁾ Споредъ Stein, това е билъ официалниятъ терминъ; народниятъ билъ *κεφαλῆ*. Твърде вѣроятно е, следователно, че и въ България терминътъ **дѣка** да е билъ синонимъ на **кефалин**²⁾ и да е означавалъ областенъ управителъ.

катепани се срѣща само единъ пѣтъ още въ българскитѣ грамоти: въ Орѣх. 28. Въ Византия *κατεπάνω* е билъ презъ XIII и XIV в. началникъ на *κατεπανίσιον* — подразделение на темата.³⁾ Въ България, изглежда, че е билъ по-маловаженъ отъ **дѣка** административенъ чиновникъ. Бобчевъ отъждествява **катепани** съ **кефалин**,⁴⁾ Иречекъ⁵⁾ и Илински⁶⁾ — съ **кастрофилак**, двама чиновници, които се явяватъ въ Вирг. и Вит. хрисовули. Да се твърди съ положителностъ едното или другото ни се вижда твърде рискувано.

десаткаръ. — Въ другитѣ български хрисовули тази дума съвсемъ не се употрѣбява тъй неопредѣлено, както въ Асѣневата грамота, а всѣкога е казано, за какъвъ **десаткаръ** става дума: **десаткаре пчельни**, **десаткаре овци**, **десаткаре сквини** (Вирг. 100, Орѣх. 29, Рил. 53 и Вит. 10). Въ Сърбия този терминъ се явява само веднажъ, именно въ посочения вече хрисовулъ въ полза на св. Георги при Скопие.⁷⁾ Навѣрно, **десаткаре-тѣ** сж били, както показва и тѣхното име, събирачи на десятъка отъ пчели, овци и свини и, вѣроятно, не сж имали нищо общо съ византийскитѣ *δεκατισταί*, които, споредъ Stein, сж били помощници на практора.⁸⁾

апокрисиярь не се срѣща въ никоя друга българска грамота. Отъ нашата излиза, че и българскитѣ, и чуждестраннитѣ пратеници, които сж минавали презъ страната, сж имали, както царьтъ, свитата му и областнитѣ чиновници,

¹⁾ Stein, стр. 21.

²⁾ Който се явява въ хрисовулитѣ Вирг. 42 и Вит. 6 и 8.

³⁾ Stein, стр. 32.

⁴⁾ Бобчевъ, История, стр. 349—350.

⁵⁾ История Болгаръ, стр. 523.

⁶⁾ Грамоты, стр. 120.

⁷⁾ Jireček, Staat und Gesellschaft, I, стр. 14, бележка 6.

⁸⁾ Stein, стр. 28.

правото на **приселица**, което е изрично споменато въ Вирг. 87. Това същото право е съществувало, пакъ подъ името приселица, и въ Сърбия, и тамъ именно може да се сжди за неговото естество и разпространение, както и за голѣмата тежестъ, която то представлявало за селското население поради злоупотрѣбитѣ, които сж ставали съ него.¹⁾ Затова Душановиятъ Законникъ въ стремежа си да ограничи правото на приселица, постановява следното: чуждѣ пратеникъ въ Сърбия, който пристига въ нѣкое село,²⁾ има право само на едно ядене.³⁾ За привилегированитѣ пъкъ мѣнастири твърде често въ сръбскитѣ грамоти се забранява влизането на **поклисаре** въ самия мѣнастиръ или въ неговитѣ метоси.

Нека прибавимъ, че въ Влашко е съществувало задължение подобно на приселицата подъ името **конакъ**. То се споменува за пръвъ пътъ въ 1468 год., но не се знае, докъде се простирали правата, които е давало, и специално не е известно, дали това право е засѣгало и пратеницитѣ, или пъкъ е било строго ограничено като *descensus*-ътъ въ Унгария.⁴⁾

псарь. Това е попълнена отъ насъ дума, която не е съвсемъ сигурна. Въ българскитѣ грамоти тя се явява само веднажъ: въ Вирг. 100.⁵⁾ Обаче, срѣща се извънредно често въ сръбскитѣ. Както излиза отъ сръбскитѣ грамоти, **псарь**-тѣ сж били „*königliche Hundewärter*“,⁶⁾ и голѣма грѣшка е да се търси въ термина **фарь**, отъ Вирг. хрисовулъ не чиновникъ, а нѣкакво задължение на селянитѣ, както твърдѣше недавна Сакжзовъ: „Едни характерни за сръдновѣков-

¹⁾ Jireček, Staat und Gesellschaft, II, стр. 68. Трѣбва, обаче, да се забележи, че не е съвсемъ сигурно, какво приселицата, спомената въ българския хрисовулъ, е точно същото нѣщо, каквото е и сръбската приселица. Единъ прочитъ поне на въпросното мѣсто въ Вирг. 85—88 оправдава съмненията.

²⁾ Защо то градоветѣ сж били свободни отъ приселица по членъ 125 отъ Законника.

³⁾ Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског, Београд, 1898, членъ 133.

⁴⁾ C. C. Giurescu, Organizarea financiară a Țării Românești în epoca lui Mircea cel Bătrân, Acad. Română, Mem. istor. VII (1927), стр. 34.

⁵⁾ Въ хрисовулитѣ Орѣх. 29, Рил. 57 и Вит. 11 се срѣща терминътъ **псарьскъ**, който, твърде вѣроятно, както мисли Илински (Грамоты, стр. 121), е синонимъ на **псарь**.

⁶⁾ Cp. Jireček, Staat und Gesellschaft, II, стр. 68.

ната данъчна система данъци сж псарь и соколарь. Псарьтъ е било задължение за нѣкои зависими люде да развъждатъ и дресиратъ ловджийски кучета“.¹⁾

ἀποδοχаторъ се явява и въ Вирг. 100, Орѣх. 29, Рил. 50, Вит. 10. Отъ сръбскитѣ грамоти само хрисовултъ на Милутина, даденъ на мѣнастира св. Георги при Скопие, съдържа тая дума. Тя се явява тамъ въ две различни форми: ἀποδοхаторъ²⁾ и ἀποдохнаръ.³⁾ Г. Дьолгеръ, къмъ когото се обърнахме съ молба да ни обясни тази дума, бѣше любезенъ да ни даде следнитѣ сведения:

„Preisigke посочва въ своя речникъ много мѣста отъ папируситѣ, гдето думата ἀποδόχιον означава „хамбаръ“.⁴⁾ Въ такъвъ случай ἀποδοχάτωρ би билъ оня чиновникъ, който се грижи за събирането на данъцитѣ въ натура. Споредъ това ἀποδοχῆιον би отговаряло на ἀποθήκη, което се срѣща въ ранновизантийско време, а ἀποδοχάτωρ — на ἀποθηκάρχος, за когото Millet подробно говори въ своята статия въ Юбилейния Сборникъ на Хайзенберга.⁵⁾ При това трѣбва да се знае, че δοχῆιον се нарича стаята, въ която въ мѣнастиритѣ сж се пазѣли не само пари, но главно други нѣща. Най-характерното мѣсто, на което азъ въ момента мога да посоча, е това у Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca, V, стр. 417—418, при единъ типикъ отъ 1210 год. Тамъ на стр. 418 изрично се казва, че старитѣ одежди трѣбва да се отнасятъ въ δοχῆιον-а, отгдето, очевидно, сж били взимани и новитѣ. Δοχῆιον, следователно, положително значи „складъ“. Монаситѣ, на които е било повѣрено пазенето му, се наричатъ δοχεῖαροι (ср. пакъ тамъ), въ женскитѣ мѣнастири δοχεῖαραι (Miklosich-Müller, V, стр. 351). Що се отнася до хибридното образуване ἀποδοχάτωρ, въ него нѣма нищо особено странно. Сжщо и току-що споменатото ἀποθηκάρχος е дума съ гръцки корень и съ (отначало) латинско окончание. При това у византийцитѣ е твърде обикновено нѣщо — служебно изпъл-

¹⁾ Ив. Сак ж з о в ъ, Данъчната система въ сръдновѣковнитѣ ни манастири Духовна култура, XX—XXI (1924), стр. 134.

²⁾ Н о в а к о в и ъ, Законски споменици, стр. 609.

³⁾ Ibid. стр. 620.

⁴⁾ Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden, Berlin, 1925, подъ думата ἀποδόχιον.

⁵⁾ Byz. Zeitsch., XXX (1929—1930), стр. 430—439.

няваната дейност да се означава чрезъ латинското окончание *átor*. Достатъчно е да спомена за *μανδάτωρ*, *βουκινάτωρ*, *τορχάτωρ* и др. За съжаление, доколкото се простиратъ сведенията ми, думата *ἀποδοχάτωρ* въ гръцки езикъ не е засвидетелствувана. При все това азъ намирамъ у Miklosich и Müller, V, 419 думата *ἀποθηκάτωρ* като *διακονητής* на манастира Богородица τῆς Μαχαίρᾳ въ Кипъръ. Той е споменатъ покрай *ὑρεῖριος* и означава несъмнено нѣщо съвсемъ подобно на старото *ἀποθηκάριος*. Съ това за словообразуването *ἀποδοχάτωρ* би се установила една важна аналогия: *ἀποθήκη* — *ἀποθηκάριος* или *ἀποθηκάτωρ*, *ἀποδόχιον* — *δοχεῖριος* или *ἀποδοχάτωρ*».

II. Фискално право

nn писати. Този изразъ се явява още само въ Орѣх. 31, но ние срѣщаме чиновници **писецъ** въ Вирг. 100 и **писци** въ Орѣх. 28. Единъ виденъ български икономистъ свързва израза **nn писати** съ задължителна работа и заключава, че е имало „описване на данъка и записване на данъкоплатците.¹⁾ Но Иречекъ отива много по-далечъ: той отъждествява **писецъ** въ Вирг. хрисовулъ съ византийското *ἀναγραφεύς*, като навѣрно приема съществуването на кадастри по византийски образецъ въ второто българско царство; а едновременно отрича съществуването имъ въ Сърбия презъ тази епоха.²⁾ Наистина, отъ споменуването на специални чиновници — **писци** въ Вирг. и Орѣх. хрисовули, както и отъ споменуването въ Орѣх. хрисовулъ и въ нашата грамота на действие **писати**, последвано и въ двата случая отъ израза **дани взати** (което показва, че **писати** е тѣсно свързано съ събирането на данъка), може, мислимъ, да се заключи, че второто българско царство е било запазило кадастралната система, завещана отъ Византия. Бихме могли все пакъ да се съмняваме въ такова заключение поради скжпата и сложна администрация, каквато изисква днесъ воденето на кадастъръ, и поради това, че въ

¹⁾ Г. Т. Данаиловъ, Страница изъ държавното стопанство въ старобългарско време, Българ. прегледъ, Год. IV, кн. XII (1898), стр. 45.

²⁾ Jireček, Staat und Gesellschaft, II, стр. 67, бележка 9; но за да се схване гледището на Иречека по въпроса за съществуването на кадастри въ България, трѣбва да се прочетатъ изцѣло стр. 67 и 68. За *ἀναγραφεύς*, както и за *ἀπογραφεύς*, който го замѣстя презъ XIII и XIV вѣкове, вижъ посочената горе книга на Dölger, стр. 82—83 и 88—90.

Сърбия презъ сжщото време не е имало кадастри.¹⁾ Не трѣбва, обаче, да се забравя, че византийскитѣ кадастри, както може да се заключи отъ посочената вече работа на г. Dölger, не сж били нито много подробни, нито достатъчно достовѣрни²⁾ и че методитѣ, употребени за измѣрване на земитѣ, сж били не само елементарни, но сж довеждали дори до погрѣшни резултати.³⁾ Колкото се отнася до липсата на кадастри въ Сърбия, трѣбва да се забележи, 1) че а priori много по-естествено е да се допусне сжществуване на византийскитѣ кадастри въ второто българско царство, чиито земи сж били два вѣка подъ византийска власт, отколкото въ Сърбия, чийто националенъ центъръ не е билъ дълго време направо управляванъ отъ Византия, и 2) че въ ромънскитѣ княжества сж сжществували „катастихи“, които сж имали, вѣрно е, само твърде слаба прилика съ византийскитѣ кадастри, и отъ които най-стариятъ, достигналъ до насъ, е отъ 1591 година.⁴⁾

КОМОДЪ се явява два пѣти въ българскитѣ хрисовули (Вирг. 101, Орѣх. 31) подъ формата **КОМДЪ**. Въ Сърбия този данѣкъ не е сжществувалъ, защото терминътъ се явява само два пѣти въ сръбскитѣ източници: въ посочения вече хрисовулъ на Милутина, даденъ на св. Георги при Скопие,⁵⁾ и въ хилендарския „практикъ“, който въ сжщность е преводъ отъ грѣцки.⁶⁾ Още Василевски⁷⁾ бѣ свързалъ този терминъ

¹⁾ Jireček (Staat und Gesellschaft, II, стр. 67–68) и Шуфлај (О важности Скадарског катастра, Гласник Географског Друштва, XIII, 1926, стр. 124) не допускатъ сжществуването на кадастри въ Сърбия презъ цѣлитѣ сръдни вѣкове; вѣрно е, че Dölger (Beiträge, стр. 95) е изказалъ мнение решително противно, и че и ние сме се опитвали да докажемъ сжществуването на кадастри поне въ грѣцкитѣ провинции на Душановата империя; при все това доказателство за тѣхното сжществуване въ сръбскитѣ провинции липсва и до днесъ. Ср. М. Ласкарис, Повеле српских владалаца у грчким публикацијама, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VIII (1928), стр. 189–190.

²⁾ Dölger, стр. 103–111.

³⁾ Dölger, стр. 93–87.

⁴⁾ Giurescu, Organizarea financiară, стр. 3–4.

⁵⁾ Новаковић, Законски споменици, стр. 614 (ни *комета*) и 620 (ни *комеди*).

⁶⁾ Споменик, III (1891), стр. 46. Ср. Панченко, Крестьянская собственность въ Византии, Извѣст. Русс. Арх. Инст. въ Константинополѣ, IX (1904), стр. 204–220 и Jireček, Staat und Gesellschaft, II, стр. 67–68.

⁷⁾ Матеріалы для внутренней исторіи виз. государства, Ж. М. Н. П., CCX (1880), стр. 369. Не *αἰχμόδοιον*, а *αἰχμῆδοιον* се е наричалъ данѣкътъ, споредъ Dölger. „Въ изворитѣ съобщава ни той, които сж запазени въ оригиналъ (Miklosich-Müller, VI, стр. 20, 28, 22, 29, 27, 33), думата се чете съвсемъ ясно *αἰχμῆδοιον*, и текстътъ у Миклошича трѣбва да се поправи съобразно съ това“.

съ гръцкия *οἰχορμόδιον*, но неговото обяснение: „налогъ съ жилья и усадбеной земли“ почива само на етимологията на думата *οἰχορμόδιον* и, следователно, е лишено отъ доказателства; сжщото е и съ неговото отъждествяване на **комодъ** (*οἰχορμόδιον*) съ **дмнникъ** (*καμπικόν*), което възприема и Илински,¹⁾ както и съ мнението на Острогорски,²⁾ че *οἰχορμόδιον* е данъкъ върху сградитѣ. Г. Дьолгеръ, като се основава най-вече върху *πρατικόν*-а на Есфигменския мѣнастирь,³⁾ ни съобщава, че това е възнаграждението, което данъчниятъ чиновникъ е получавалъ отъ *πάρωνи*-тѣ при измѣрването на житото. Споредъ този сжщия *πρατικόν*, той е вземалъ по единъ *μόδιος* за всѣко количество жито, за което селянинътъ е плащалъ три иперпера данъкъ. Обяснението на Дьолгера съвпада отлично съ това мѣсто отъ привилегията на Василия Българоубиецъ, дадена на охридския архиепископъ, въ което *οἰχορμόδιον* се означава като *ἐπίρροια*, сиречь едно отъ ония права, които чиновниците сж вземали за себе си, вѣнъ отъ налозитѣ, дължими на държавата.⁴⁾

Да приемемъ ли, че **комодъ** въ нашата грамота е съвсемъ идентично съ *οἰχορμόδιον*, отгдето и иде името му? Колебамъ се да допуснемъ това, защото въ такъвъ случай не би могълъ да се обясни смисълътъ на редоветѣ 20—22 отъ нашия документъ. Въ редоветѣ 20—22 виждаме, че грамотата отстъпва за използване отъ мѣнастира доходитѣ, изброени по-горе (въ редоветѣ 13—16), които държавата е взимала отъ зависимитѣ люде. И тѣзи доходи сж раздѣлени въ това мѣсто (редоветѣ 20—22) на три категории: ангария, глоби (*αρκω*), данъци. Между тия последнитѣ се споменува изрично само **комодъ**, който следователно ще да е билъ единъ отъ най-важнитѣ. Вижъ сжщо по-долу **ДЕСАТЪКЪ**.

ИМЕНАТА се срѣща и въ Вирг. 101, Орѣх. 31 и Рил. 56, но въ мъжки родъ, а не въ женски, както въ Асѣне-

¹⁾ Грамоты, стр. 123.

²⁾ Georg Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X Jahrhundert, Sonderabdruck aus der Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XX (1927), стр. 54. Ср. съмненията на Andreades, Deux livres récents sur les finances byzantines. Byz. Zeitsch., XXVIII (1928), стр. 310, бележка 1.

³⁾ Actes d'Esphigmenou, Виз. Врем., Прилож. XII (1906), стр. XV; ср. и стр. XVII.

⁴⁾ Byz. Zeitsch., II (1893), стр. 44, подъ развалената форма *οἰχορμόδιον*.

вата грамота (**митатъ**). Нѣма никакво съмнение, че българското **митатъ** или **митата** не е нищо друго освенъ византийското **mitaton**, задължение за разквартируване на войскитѣ,¹⁾ и не е нужно да се опровергаватъ разнитѣ необосновани обяснения, като напр., тия на Иречека или на Данаилова.²⁾ Нека прибавимъ, че въ Сърбия този терминъ се срѣща само въ две грамоти, отнасящи се до два македонски манастира: въ хрисовула на Стефанъ Милутина, даденъ на манастира св. Георги при Скопие (като дума отъ женски родъ), и въ Душановия хрисовулъ въ полза на манастира св. Богородица въ Охридъ.³⁾ Но отъ само себе си се разбира, че това задължение е съществувало въ Сърбия, както се вижда отъ членъ 135 отъ Законника на Душана: **Конска коѣ гредѣ по земле црєвѣ гдѣ паднѣ оу ком'зи селоу, дроуга коѣ по нон гредѣ да не паднѣ оу том'зи селоу.**

аподохна не се срѣща въ никой другъ български хрисовулъ. Не е ли това единъ родъ **митатъ**? Или пъкъ трѣбва да свѣржемъ тоя терминъ съ аподохаторъ и да го обяснимъ като право, вземано отъ аподохатора за себе си при пренасянето на данъцитѣ въ натура въ държавнитѣ магазини?

ни вино ни хлѣбъ. Срѣща се въ малко по-друга форма въ Орѣх. 32: **ни хлѣбъ, ни вино, ни месо.** Илински вижда тукъ данъци въ натура върху жито, вино и месо.⁴⁾ Намъ, напротивъ, се струва, че не става дума за данъкъ въ натура, а за едно задължение на селянитѣ да доставятъ на чиновниците, изброени въ хрисовула, а навѣрно и на войскитѣ хлѣбъ и вино (resp. месо) безплатно, или, може-би, на намалени цени.⁵⁾ Не можемъ, наистина, да не поставимъ тази формула въ връзка съ 63-я членъ отъ Душановия Законникъ, споредъ който градскитѣ жители сж били задължени да продаватъ на половинъ цена жито, вино и месо на своя кефалия.

¹⁾ Dölger, *ibid.*, стр. 60.

²⁾ Иречекъ, *Исторія Болгаръ*, стр. 529; Данаиловъ, *цит. статья*, стр. 50.

³⁾ Новаковић, *Законски споменици*, 614, 620 (ни митатъ) и 673. Ср. Jireček, *Staat und Gesellschaft*, II, стр. 68, бележка 4.

⁴⁾ Грамоты, 123.

⁵⁾ Въ сжщия смисълъ ще трѣбва навѣрно да се схване и мѣстото въ *Вирг.* 102—103: **ни намѣтка житна ни вино ни месо**, защото въ Сърбия **намѣтка**-тъ е било задължение, което жителитѣ на единъ градъ или жупа сж плащали на административнитѣ чиновници; ср. Jireček, *Staat und Gesellschaft*, II, стр. 70.

зобъ се срѣща само още веднажъ въ българскитѣ грамоти, именно въ Орѣх. 32; обаче терминътъ се явява твърде често въ сръбскитѣ грамоти подъ формата **поѡзобъ**. Това е било задължение да се доставя зобъ, когато царътъ и чиновниците минаватъ презъ селата.

десатѣкъ се явява само веднажъ въ българскитѣ грамоти, но въ израза **ни десатокъ никакѣкъ** (Орѣх. 33), което показва, че е имало разни видове **десатѣкъ**. „Десятѣкътъ, казва г. Сакжзовъ, заедно съ трудовитѣ задължения сж били двата най-главни стълба на сръдновѣковната ни данъчна система. Това е билъ стариятъ византийски данѣкъ *ῥεκατία*, който преминалъ едновременно въ България и Сърбия“.¹⁾ Но щомъ е така, какъ г. Сакжзовъ, който е убеденъ, че мѣнастиритѣ презъ второто царство сж били освободени отъ всѣкакъвъ данѣкъ къмъ държавата,²⁾ обяснява тъй рѣдкото споменуване на този **десатѣкъ** въ българскитѣ грамоти? Трѣбва, прочее, отъ тритѣ нѣща да се допусне едното: или че мѣнастиритѣ не сж били освободени отъ всички данъци, а само отъ нѣкои,³⁾ както въ Византия,⁴⁾ или че най-важниятъ поземленъ данѣкъ е билъ, както въ Византия,⁵⁾ плащанъ не въ натура, а въ пари;⁶⁾ или пъкъ поземлениятъ данѣкъ е билъ плащанъ въ натура, ала не се е наричалъ **десатѣкъ**.

Трѣбва да отхвърлимъ, първата догадка, защото отъ наредбитѣ, които съдържатъ всички български мѣнастирски грамоти и които забраняватъ на чиновниците да влизатъ или да „стѣпватъ“ (**ни ногы поставити**) въ мѣнастирскитѣ села, излиза безспорно, че мѣнастиритѣ въ България (както впрочемъ и въ Сърбия) сж били напълно освободени отъ всички данъци.⁷⁾ За малката вѣроятностъ на вто-

¹⁾ Духовна култура, XX—XXI, стр. 139. Оставямъ на страна обстоятелството, че това, което той казва за *ῥεκατία* въ Византия и Сърбия, е съвсемъ погрѣшно.

²⁾ *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin-Leipzig (1929), стр. 98.

³⁾ И за това десятѣкътъ тъй рѣдко се споменува.

⁴⁾ Отъ всички данъци византийскитѣ мѣнастири сж били освободени само презъ единъ кратѣкъ периодъ, т. е. презъ царуването на Мануила Комнинъ.

⁵⁾ Или по-скоро, по мнението на Дьолгера (стр. 54—55), въ Византия е имало два данѣка, първиятъ плащанъ отъ едрия собственикъ, а другиятъ отъ неговитѣ *παρόικοι*. Вижъ все пакъ *Ostrogorsky*, *op. cit.*, стр. 48—51.

⁶⁾ И, следователно, той не може да се нарича десятѣкъ.

⁷⁾ Въ сщия смисълъ трѣбва да обяснимъ и твърде интересния изразъ **гласѣтиж самовластѣниж** (редъ 6), който не срѣщаме въ никака друга българска гра-

рата догадка ще говоримъ по-долу. Остава третата, която, като се държи смѣтка отъ изразитѣ ~~ни десатокъ никакъвъ~~ (Орѣх 33) и ~~десаткаре пчельни, овци, сквини~~ (Орѣх. 29, Рил. 55 и Вит. 10), става още по-вѣроятна. Тия изрази показватъ, че ~~десатъкъ~~ е билъ само ~~десатъкъ~~, взиманъ върху пчелитѣ и добитъка и че поземлениятъ данъкъ върху обработваната земя, който навѣрно е билъ плащанъ въ зърно (или въ вино за лозята), е ималъ друго име и не се е наричалъ ~~десатъкъ~~.

Ние сме наклонни да търсимъ тоя поземленъ данъкъ въ ~~комодъ~~, който, както отбелязахме, ще да е билъ единъ отъ най-важнитѣ данъци.¹⁾

~~арико~~ не се срѣща въ никоя друга българска грамота. Но, може би, ~~тварико~~ въ Рил. 78, което за Илински²⁾ е необяснимо, не е нищо друго освенъ грѣцкото τὸ ἀερίκον. Явно е, че думата ~~арико~~ въ нашата грамота замѣстя само грѣцкото ἀερίκον.

Византийското ἀερίκον, споредъ израза на Andreades³⁾ „изглежда да има тази особеностъ, че никой византологъ да не може да го изучва, безъ да даде ново обяснение“. Най-различни и най-противоположни теории сж посветени на неговото обяснение; искали сж да откриятъ въ него данъкъ върху сградитѣ, данъкъ върху врати и прозорци, личенъ данъкъ, допълнителенъ къмъ поземления, данъкъ върху добитъка, глоба, и още много други нѣща. Излишно е да разглеждаме подробно тѣзи теории. Ще се ограничимъ, прочее, да посочимъ два най-нови труда — на г. г. Дьолгеръ и Торнаритисъ, гдето ще се намѣри най-пълно изложение на гореотбелязанитѣ теории.

Дьолгеръ въ една обстойна статия⁴⁾ се присъединява къмъ теорията на Панченко⁵⁾ и обяснява „ἀερίκον“ съ „глоба“.

мота. Навѣрно, „власть самовластна“ значи plena potestas, potestas ex jure proprio, въ срѣдновѣковенъ смисълъ, т. е. пълненъ имунитетъ отъ държавната власть.

1) Фактътъ, че не се споменува въ Рил. и Вит. хрисовули, се обяснява съ това, че тѣ не съдържатъ систематическо изброение на различнитѣ данъци. Въ Зогр. го нѣма, защото тоя хрисовулъ се отнася до село, което се е намирало вънъ отъ границитѣ на България.

2) Грамоты, стр. 125 и 150.

3) Deux livres récents sur les finances byzantines, Byz. Zeitsch., XXVIII, стр. 309.

4) Das ἀερίκον, Byz. Zeitsch., XXX (1929—1930), стр. 450—457.

5) Къмъ която се присъедини напоследъкъ и самиятъ Ostrogorsky (въ Byz. neugr. Jahrbücher, VI, 1929, стр. 584—585), следъ като се отказва отъ своето по-раншно мнение (изказано въ книгата му Die ländliche Steuergemeinde, стр. 53—54), че ἀερίκονъ ѣтъ е билъ данъкъ върху врати и прозорци.

Отъ работата на Торнаритисъ е излѣзла само първата частъ, единъ голѣмъ томъ отъ 212 стр.¹⁾ Авторътъ нигде не формулира ясно своята теза; изглежда, обаче, че Торнаритисъ смѣта *ἀεριχόν*-а за единъ извънреденъ данѣкъ, предназначенъ да покрие военнитѣ разходи. За да се преценятъ доводитѣ на Торнаритисъ, трѣбва да се чака излизането на втората и особено третата частъ²⁾ отъ неговия трудъ. На всѣки случай не изглежда, че по въпроса *ἀεριχόν*-а ще се постигне скоро споразумение между византолозитѣ.

Но дори и ако се допусне, че работата на Дьолгеръ не е разрешила всички мѣнотии на задачата, все пакъ трѣбва да се признае, споредъ насъ, че той установява съ достатъчна положителностъ, че терминътъ *ἀεριχόν* въ византийскитѣ извори отъ последнитѣ три вѣка е билъ синонимъ на глоба.

Следователно твърде вѣроятно е че и въ нашата грамота *арикѡ* е синонимъ на думата *глоба*, която се срѣща въ другитѣ бѣлгарски мѣнастирски грамоти. Въ три отъ тѣхъ³⁾ *глоба*-та се срѣща между задѣлженията, отъ които мѣнастирскитѣ земи сѣ освободени по отношение на държавата. Това сѣ Виргинскитѣ, Орѣховскитѣ и Витошкитѣ хрисовули. Въ Зографския хрисовулъ никаква такава уредба не би могла да се яви, защото този хрисовулъ засѣга едно село въ византийската империя. Колкото се отнася до Рилския хрисовулъ, вѣрно е, че тамъ глоба не се срѣща, но въ замѣна на това сѣществуватъ терминътъ *тварико*.

Отъ следнитѣ мѣста на Виргинския 85: *понеже бо ксакъ глоба. . . [дох]ѡкъ цркви дарованъ естъ и на Орѣх. 36—39: и глобы каковы лнбо са зстрахъ в тѣхъ людѣ монастырскѣ, малы же и голѣмы. . . да не метехсатъ з глобамы, секасти ни пряхтори црква ми разкъ архимандритъ да си вземѣ в монастырь цю с пряхниа става* явно, че глобитѣ за извършенитѣ отъ мѣнастирскитѣ хора злодеяния и престѣпления сѣ се заплащали не на държавата, а на мѣнастиритѣ. Това положение намираме и въ чл. 194 отъ Душановия Законникъ: **И глобе на црковнихъ людѣ**

¹⁾ Το αἰγιμα τοῦ βυζαντινοῦ ἀεριχοῦ ἐν σχέσει με τὸ ῥωμαϊκὸν aerarium καὶ τὸν fiscum. Μῆρος πρῶτον. Προέλευσις καὶ ἐξέλιξις τοῦ ὅρου εἰς τὰς μέχρι τοῦ Χ αἰῶνος πηγὰς, въ сп. 'Архѣιον Βυζαντινοῦ Δικαίου, I (1930), стр. 1—212.

²⁾ Посветена на *ἀεριχόν*-а въ хрисовулитѣ.

³⁾ Вирг. 15, 43, 85; Орѣх. 36—38; Вит. 12.

законъ. Уто се соуде прѣдъ црьквомъ и прѣдъ кѣфаліемъ и ти глобѣ что се осоуде да нмѣ кѣсе црьква како нише оу хрисовоудихъ. Тѣ глобе да се оузнмѣю на црьковныхъ людехъ како е поставно господинъ царь законъ по земан, и да се поставе црьковнынъ людіе глобаріе кон ге събирати тѣ глобе и прѣдавати црькви а царь ни кѣфаліе да не оузнмѣа ништа.

Както съ право забелязва Новаковичъ¹⁾ „Као да се узимало да је то такође једна врста доходака од људи, па као што су уступани људи са својом радном снагом тако је уступан и доходак који се од тих људи добије на суду“.

Като се има предвидъ ролята, която глобитѣ сж играли презъ срѣднитѣ вѣкове въ наказателното право, лесно може да се заклучи, че тѣ сж представяли за мѣнастиритѣ единъ твѣрде важенъ доходъ.

енгарна. До кжде се е простирало това задължение, се вижда отъ редоветѣ 15 и 16 на нашата грамота: ни **енгарен-сати** нхъ на всѣхъскыѣ работы цѣни, ни самѣхъ нхъ ни нмѣ конѣ, ни нмѣ зекварѣ, ни нмѣ ослата. Подобни примѣри отъ други грамоти има събрани у Илински (стр. 124). Възъ основа на тѣхъ може съ положителностъ да се твѣрди,²⁾ че ангарията е била задължение на известни категории селяни да работятъ съ своя добитѣкъ въ царскитѣ владѣнія. Това задължение не е сжществувало въ Византия; тамъ терминътъ *ἀγγαρία* е обхващалъ други задължения, както задължителенъ транспортъ, задължителенъ строежъ на шосета (*ὁδοστρωσία*), на мостове (*γέφυραι*), на градове (*κατοικιστρία*).³⁾ Обхващалъ ли е българскиятъ терминъ **енгарна** и тѣзи последни задължения? Изглежда, че ги е обхващалъ, макаръ да срѣщаме въ други български грамоти специални термини, като **подвода** (задължителенъ транспортъ) или **градъ зидати**.⁴⁾

Като се прочете Ватопедската грамота, веднага се поражда въпросътъ: какъ сж били плащани данъцитѣ (освенъ митата и глобитѣ) презъ второто българско царство — въ натура или въ пари?

¹⁾ Новаковић, Законик Стефана Душана, стр. 263.

²⁾ Особено, ако се сравнятъ съ чл. 34 отъ Душановия Законникъ.

³⁾ Dölger, Beiträge, стр. 62.

⁴⁾ Ильинскій, стр. 124.

Нѣма съмнение, че въ първото царство данъцитѣ сж били въ натура; такива сж били и следъ византийското завоевание, и премахването именно на тази привилегия, дадена отъ Василия Българоубиецъ, е докарало възстанието отъ 1040 год. За второто българско царство само проф. Данаиловъ е повдигналъ този въпросъ. Данаиловъ е наклоненъ да заключи, че нѣкои отъ данъцитѣ сж били плащани въ пари.¹⁾ Обаче мѣстото отъ Виргинския хрисовулъ, на което той се основава,²⁾ както и другитѣ мѣста отъ сжщия хрисовулъ,³⁾ които биха могли да се изтъкнатъ въ подкрепа на неговото мнение, съвсемъ не сж ясни, а въ другитѣ български грамоти⁴⁾ не се намиратъ изрази, които да оправдаватъ това гледище.

Освенъ това, постоянното споменуване на *злѣдохлѣторѣ* въ всички мѣнастирски грамоти⁵⁾ ни позволява, струва ни се, да предположимъ, че България, при второто царство, прѣжитѣ данъци, или поне по-главнитѣ отъ тѣхъ, сж били плащани въ натура.

¹⁾ Цит. статья, стр. 51, въ бележка.

²⁾ Вирг. 88—89: приселница да не плащатъ метохниѣ стаго Георгия.

³⁾ Вирг. 14 *приплата*; Вирг. 88 *ни перпра*. Изглежда, че въ Сърбия *приплата* е било данъкъ, плащанъ отъ жупата не на държавата, а на административнитѣ чиновници. Ср. Jireček, Staat und Gesellschaft II, стр. 70. Твърде вѣроятно е поменатитѣ въ Рил. 54 и Вит. 9 *перпрѣ* да сж били събирачи на мита и да съответствуватъ на византийскитѣ *хорμειρῆγοι*.

⁴⁾ Освенъ, разбира се, въ Зогр. (ср. редъ 49), застъгаше, както казахме, село което се е намирало не въ България, а въ Византийската империя.

⁵⁾ Освенъ въ Зогр. поради причината, посочена въ горната бележка.

Словоуказатель

Въ словоуказателя сж внесени само тия думи, които изцѣло или отчасти могатъ още да се четатъ въ оригинала възстановенитѣ отъ насъ думи, отъ които нѣма ясни и сигурни следи въ оригинала, не сж, разбира се, внесени въ словоуказателя. Цифрата означава реда.

а conј. δέ, 7, 22.

аподохаторъ m. ἀποδοχάτωρ, N. ³ аподохатори 10.

аподохниъ f. ἀποδοχή, Ac. ¹ аподохнѣ 14.

апокрисиаръ m. ἀποκριτάριος, N. ³ апокриситаре 10.

априлий m. ἀπρίλιος, G. ¹ април[иѣ] 27.

арико n. ἀερίκον, N. ¹ арико 20.

Асѣнь m. N. ¹ Асѣн 28.

благонзколити vb. εὐδοκεῖν Aor. ¹ [ваг]онзкωл[и] 1.

българниъ m. Βούλγαρος, D. ³ болгар[ѡ]м 28.

Богородица f. Θεοτόκος, G. ¹ брѣцъ 2.

въхма adv. ὅλως, въхма 12.

вєлнкъ adj. μέγας, G. ³ вєлнкыхъ 11, Ac. ¹ вєлнкѣ 23.

вино n. οἶνος, Ac. ¹ вино 14.

κλᾱσть f. ἐξουσία, I. ¹ κλᾱστηж 6.

крѣмѧ n. καιρός, Ac. ³ κрѣμεна 8.

въ праер. с. Ac. εἰς, 12.

възѧти vb. λαμβάνειν, Inf. вѧти 13.

вълѣсти vb. ἐμβάλλειν, Inf. влѣсти 12.

въсприѧти αναδέχεσθαι, inf. [в]ъсприѧти 8.

въсь pron. πᾶς, N. ³ в[сн] 17, I. ³ въсьмн 4.

въськѧ pron. πᾶς, Ac. ¹ въсьж 17.

въськѧськѧ pron. παντός, Ac. ³ въськѧськѧ 8, [в]ськѧськѧ 15.

грѧкъ, m. Ῥωμαῖος, Ἑλλήν, D. ³ грѧк[ѡм].

да conj. ἵνα, 5, 11, 17, 18, 21, 22 (bis).

давати vb. διδόναι, Imp. ³ да давати 21.

даже conj. ὅγ, 21.

дань f. τέλος, Ac. ³ данн 8, 13, 20.

даровати vb. δωρεῖσθαι, Inf. 1.

десѧтъкарѧ m. decimam solvens, N. ³ десѧткаре 9.

десѧтъкѧ m. δεκάτη, Ac. ¹ дес[ѧтъкѧ] 15.

до praep. ἕως, [д]ѡ 11.

донѧдеже conj. ἕως οὗ, донѧдеже 7.

Доснѡен m., N. ¹ 19.

дрѧжати vb. κατέχειν, Imp. ¹ да дрѧжыть 5.

доука m. δοῦξ, N. ³ доукн 9.

εже pron. 2, 9, 19, 20, 21.

ειγαρεпсати vb. ἀγγαρεύειν, Inf. [ε]ηγαρεпсат[η] 15.

εигарпѣ, f. ἀγγαρεία, N. ¹ εигарпѣ 20.

есмь vb. εἰμί, Pr. ³ сжть 9.

же part. δέ, 11.

жити vb. ζῆν, Pr. ¹ живеть 7.

зевгарь m. ζευγάριον, G. ¹ зевгарѣ 16.

законъ m. νόμος, D. ¹ законѣ 21.

зобъ f. avena, Ac. ¹ 14.

и conj. καί, 4 (bis), 5, 8, 10, 11, 18 (bis), 19 (bis), 20, 22.

и pron. αὐτός, D. ¹ мѣ 4, G. ³ нхъ 16, D. ³ нмъ 16, 23.

игоуменъ m. ἡγοούμενος, N. ¹ игзменъ 19. N. ³. игзмени 20.

имати vb. ἔχειν, Imp. ¹ да имать 11, Imp. ³ да имать 17.

ниъ pron. ἄλλος, N. ¹ нмъ 22, N. ³ нмъ 10. N. ³ нмъ 21.

иснакостити vb. ἐνοχλεῖν, βλάπτειν, Pr. ¹ [ис]накостить 23.

катепанъ m. κατεπάνω, N. ³ катепани 9.

комодъ m. οἰκομόδιον, N. ¹ комодъ 13, Ac. ¹ 20.

конъ m. ἵππος, G. ¹ конѣ 16.

кто pron. τις, N. ¹ ктѣ 23.

лѣжати vb. καίεσθαι, N. ¹ прт. praes. лѣжѣе 3.

ли part., 23.

люде m. ἄνθρωποι. N. ³ люде 17, 21, I. ³ люди 4.

малъ adj. μικρός, G. ³ м[ал]ыхъ 10.

метехати vb. μετέχειν Imp. ¹ да не [ме]техат[ь] 23.

мстохна f. μετόχον, Ac. ³ метохне 13.

митата f. μιτάτον, Ac. ¹ митатж 13—14.

монастирь m. μοναστήριον, G. ¹ мѡнастирь 12—13, 17—18, D. ¹ мѡнастирю 22.

мѣсяць m. μήν, G. ¹ мѣл 27.

нарицати сѧ vb. ἐπικαλεῖσθαι G. ¹ prt. praes. pass. нарицемы[ж] 2, Ac. ¹ prt. praes. pass. нарицемоу 3.

настоѧции adj. παρών, ὁ νῦν, N. ¹ настоѧции 18.

не part. οὐ, 22.

неотъемный adj. ἀναφαιρέτος, I. ¹ н[е]ѡ[ем[пож]] 6.

ни conj. οὐδέ, 12, 13 (quater), 14 (quinquies), 15, 16.

никъто pron. οὐδεὶς, N. ¹ никто 11.

нога f. πός, G. ¹ ноги 12.

но conj. ἀλλά, [н]ж 17.

о вж. подъ ѡ.

писати vb. γράφειν. Inf. 13.

по praep. с. D. κατά, 21.

посылати vb. πέμπειν. N. ³ м prt. praes. pass. по[сылаемые] 8.

поставити vb. τιθέναι, Inf. 12.

потомъ. adv. εἶτα, потѡмъ 19.

пракниа f. δικαίωμα I. ³ пракнинами 4.

праторъ m. πράκτωρ, N. ³ пратѡри 7.

прнхытъкъ m. νομή, I. ³ [прнх]ыткѡ[м]ъ 5.

проуни adj. λοιπός N. ³_m проуни 10, N. ³_n проуѣк 21.

прѣскатъ adj. πανάγιος, G. ¹ [прѣ]стѣж 2.

пъсаръ m. qui canum curam gerit, н[сѧ]рс 9—10.

работа f. ὑπηρεσία, Ac. ³ рабѡты 8, 15.

ракотати vb. δουλεύειν, Imp. ³ да рабѡ[таж]тъ 22.

самовластьнъ adj. αὐτεξούσιος, I. ¹ самѡвластнѡж 6.

свокода f. ἐλευθερία, Ac. ¹ свокодж 17.

Скатаи гора f. Ἅγιον Ὄρος, L. ¹ Стѣи горѣ 2.

скатъ adj. ἅγιος, G. ¹_m стѣѡ 12, D. ¹_m стѣѡмъ 22, L. ¹ стѣи 2.

секасть m. σεβαστός, N. ³ секасти 9.

село n. χωρίον, A. ¹ 3, 4.

Семялто n., 3.

стасъ f. στάσις, I. ³ ст[аси] 4.

страна f. τὰ μέρη, L. ¹ стра[нѣ] 3.

съ praep. с. I. сѹн 4 (bis).

съкръшити vb. ἐκτελεῖν, Inf. съкршити 8.

таковъ pron. τοιοῦτος, G. ³_m такѡвнъ 11.

тѣ pron. οὗτος, G. ¹_m τωτω 13, 18, D. ¹_m τωμз 22, Ac. ¹_n τω 21, N. ³_m тн 21.

тѣн pron. ἐκεῖνος, N. ¹_m [т]ω[н] 5—6.

хлѣбъ m. ἄρτος, Ac. ¹ хлѣбъ 14.

христолоубникъ adj. φιλόχριστος, N. ¹_m христω[лю]бникъ 18—19, N. ³_m христωлюбени 20.

ωбладати vb. δευπόζειν, Imp. ¹₃ да ωбладаетъ 5, 18.

ωбласть f. ἐξουσία, G. ¹ ωбласти 11.

ωргѣнъ f. ὀργή, Ac. ¹ ωргѣнъ 23.

ωсѣла n. ὄνος, G. ¹ ωсѣла 16.

ωтъ praep. с. G. ἐκ, 10.

царь m. βασιλεύς, N. ¹ цѣр 28.

царьство βασιλεία, ηῤῃ 7 (bis), 9, 15, 21.

чистъ adj. καθάρως, Ac. ¹ чистъ 17.

чѣстѣнъ adj. τίμιος, N. ¹_m чѣстны 5, 18, N. ³_m ч[ѣ]стни 19.

чѣто pron. τί, Ac. ¹ чѣω 23.

Resumé

DIPLÔME DU TSAR IVAN ASËN II EN FAVEUR DU MONASTÈRE DE VATOPÉDI

découvert et publié

par

MICHEL LASCARIS

Professeur d'histoire balkanique à l'Université de Thessalonique

Après un avant propos (p. 3) sur les circonstances dans lesquelles a été faite cette découverte, suit le texte (p. 5) du diplôme, qui concerne la donation au monastère de Vatopédi du village Semalto près de Serrès. La diplôme en question est la huitième charte bulgare connue.

Les observations (pp. 7—9) qui accompagnent le texte sont surtout destinées à justifier les lectures et les restitutions.

Vient ensuit l'examen des particularités diplomatiques (pp. 11—20), paléographiques (pp. 21—23) et linguistiques (pp. 25—27) de la charte.

Le commentaire historique est divisé en deux parties; la première (pp. 29—35) est destinée à établir la date de notre diplôme, devenue aujourd'hui en grande partie illisible. La conclusion qui en résulte est que le diplôme en question a été délivré, selon toute probabilité, aussitôt après la bataille de Klokotniza, au mois d'Avril 1230.

La deuxième partie du commentaire historique (pp. 35—49) est consacrée à l'explication des termes techniques. Ces termes sont groupés en deux catégories:

Termes désignant des organes de l'état

praktor (πράκτωρ) Se rencontre également dans quatre autres diplômes bulgares. Ce terme est généralement expliqué par „collecteur de l'impôt“, explication basée sur le fait que dans l'Empire byzantin le πράκτωρ était depuis le XII-e siècle le percepteur de l'impôt d'un thème. Il semble cependant que dans le diplôme d'Ivan Asën II ce terme a un sens plus large et comprend tous les fonctionnaires énumérés dans notre diplôme.

Il y a lieu d'observer que le *praktor* apparait aussi dans les chartes serbes mais seulement, à titre de survivance, dans quelques régions de la Macédoine qui avaient été peu auparavant sous la domination bulgare.

sevast (σεβαστός) Ce terme se rencontre également dans trois autres diplômes bulgares; il apparait encore dans trois inscriptions du second empire bulgare. A Byzance le titre de σεβαστός, à l'origine un des titres les plus élevés, finit par perdre son prestige et à l'époque des Paléologues il était généralement accordé au δούξ d'un thème. En Serbie ce terme apparait à partir de la fin du XIII-e siècle mais on ne peut en établir la signification avec certitude.

Quand au *sevast* bulgare Jireček, Bobčev et Iljinskij le considèrent comme un administrateur muni d'attributions judiciaires. Cependant nous croyons plus satisfaisante l'explication qu'en a donnée Mutafčiev en s'appuyant sur l'inscription de

Boženica. M. Mutafčiev croit que *sevast* était non pas une fonction, mais un titre donné à l'aristocratie locale et qui n'était pas nécessairement lié à une fonction déterminée.

De même qu'à Byzance le titre de *σεβαστός* doit être distingué de celui de *πρωτοσεβαστός*, qui était un des titres de cour les plus élevés à l'époque des Comnènes et qui continua à l'être à l'époque des Paléologues, de même en Bulgarie à côté du titre de *sevast* il y avait celui de *protosevast*, titre bien différent et sans doute plus élevé, qui apparaît à deux reprises à l'époque du second empire bulgare.

duka (δούξ). N'apparaît que dans deux autres diplômes bulgares. Dans l'empire byzantin δούξ était à partir du XIIe siècle le terme qui désignait le gouverneur d'un thème. Selon Stein c'était là le terme officiel, le terme populaire étant *κεφαλή*. Il est donc très probable qu'en Bulgarie également le *duka* était synonyme de *kefalija* et qu'il désignait le gouverneur d'une région.

katepan (κατεπάνω). Ne se rencontre qu'une seule fois encore dans les chartes bulgares; il semble que c'était un fonctionnaire administratif moins important que le *duka*. Bobčev identifie le *katepan* avec le *kefalija*, Jireček et Iljinskij avec le *kastrojilak*, fonctionnaires mentionnés dans deux autres chartes bulgares. Mais toute affirmation à ce sujet nous semble risquée.

desetkar. Dans les autres chartes bulgares le terme n'est jamais employé d'une manière générale comme dans la diplôme d'Asën, mais il est toujours spécifié qu'il s'agit de „desetkars pour les abeilles“, des „desetkars pour les moutons“, des „desetkars pour les porcs“. Dans les chartes serbes ce terme n'apparaît qu'une seule fois. Les desetkars étaient, sans doute, comme leur nom l'indique, les percepteurs de la dîme sur les animaux, et n'avaient rien de commun avec les *δυνατισται* byzantins.

apokrisiar (ἀποκρισιάρης). N'apparaît dans aucune autre charte bulgare. Il résulte du diplôme d'Asën que les ambassadeurs bulgares et étrangers qui traversaient le pays, avaient eux aussi (comme le tsar et sa suite, ainsi que le fonctionnaires de la région) le droit de *priselica* qui est expressément mentionné dans un chrysobulle bulgare. Ce même droit existait également sous le même nom en Serbie et c'est là surtout que l'on peut en mesurer la nature et l'étendue ainsi que le poids très lourd qu'il représentait pour les populations rurales par les abus qu'il comportait. Il n'est donc pas étonnant que le Code de Douchan dans sa tendance à limiter le droit de *priselica* stipule que les ambassadeurs étrangers en arrivant dans un village n'ont droit qu'à un seul repas. Quant aux monastères privilégiés, les chartes serbes défendent très souvent l'entrée des ambassadeurs dans les monastères eux-mêmes et dans leurs métokhias. Ajoutons qu'en Valachie une obligation analogue à la *priselica* existait sous le nom de *konak*.

psar. N'apparaît encore que dans une seule charte bulgare; en revanche il apparaît extrêmement souvent dans les chartes serbes. Il résulte de ces dernières que les *psars* étaient les „königliche Hundewärter“ et c'est une grave erreur de voir là comme l'a fait dernièrement Sakázov non pas un fonctionnaire mais une obligation des paysans.

apodochator (ἀποδοχάτωρ). Revient dans quatre autres diplômes bulgares; il apparaît aussi dans un diplôme serbe sous deux formes différentes: *apodochator* et *apodochiar*. Selon M. Dölger, à qui je m'étais adressé pour l'explication de ce mot, l'*apodochator* „ist jener Beamte welcher die Eintreibung der Naturalabgaben in den öffentlichen Speichern besorgt und entspricht dem in der frühbyzantinischen Zeit begehrenden ἀποδοχάτης“.

Termes concernant l'administration financière

ni pisati. Cette expression ne revient que dans un seul autre chrysobulle bulgare, mais nous trouvons dans deux d'entre eux des fonctionnaires appelés *pisci*. Un éminent économiste bulgare a cru que l'expression *ni pisati* s'applique à la corvée; mais Jireček est allé beaucoup plus loin; il identifia les *pisci* avec les *ἀναγρᾶνται* byzantins, en admettant implicitement l'existence de cadastres, selon le modèle byzantin, dans le

second empire bulgare, lui, qui reniait leur existence en Serbie à la même époque. En effet, la mention de fonctionnaires spéciaux appelés *pisci*, ainsi que la mention d'une opération *pisati*, mention suivie de l'expression *dani vzeti* (ce qui prouve bien que *pisati* était en rapport étroit avec la perception de l'impôt) nous autorise, croyons-nous, à conclure que le second empire bulgare a conservé le système de cadastres légué par Byzance. On pourrait peut-être hésiter à tirer cette conclusion à cause de l'administration coûteuse et compliquée qu'exige aujourd'hui la conduite du cadastre; mais, selon M. Dölger, les cadastres byzantins n'étaient ni trop détaillés, ni même suffisamment „zuverlässig“ et les méthodes employées pour l'arpentage des propriétés n'étaient non seulement très élémentaires, mais conduisaient même à des résultats erronés.

komod (οικονόμιον). Apparaît deux fois encore dans les chartes bulgares sous la forme *komad*. Déjà Vasiljevskij a rapproché ce terme du grec οικονόμιον; il a vu là un impôt sur les maisons. Mais cette explication de Vasiljevskij n'est fondée que sur l'étymologie du mot οικονόμιον et par conséquent manque de preuves. Il en est de même de son identification du *komod* (οικονόμιον) avec la *dymnina* (qui serait identique au κληνόν). M. Dölger, en se basant surtout sur le παρακλόν du monastère d'Esphigmenou, m'écrit que c'était le droit que l'agent du fisc prélevait pour lui-même sur les *πάραικα* lors de la mesure du blé dans les mesures officielles. L'explication de M. Dölger s'accorde parfaitement avec le passage du privilège de Basile le Bulgaroctone en faveur de l'archevêché d'Achris, où l'οικονόμιον est défini comme une *ἐτήρεια*, c'est-à-dire comme un de ces droits que les fonctionnaires prélevaient pour eux-mêmes en dehors des impôts dus à l'état.

Faut-il croire que le *komod* de notre diplôme est absolument identique à l'οικονόμιον dont son nom semble dériver? J'hésite à l'admettre car dans ce cas on ne s'expliquerait pas le sens des lignes 20—22 de notre document: se référant à ce qui précède (lignes 13—16) notre diplôme cède au monastère (lignes 20—22) les obligations que les habitants du village avaient envers l'état et dont à l'avenir jouira le monastère. Et ces obligations sont nettement distinguées dans ce passage (lignes 20—22) en trois catégories: corvées (*engaria*), amendes (*aviko*), impôts; parmi ces derniers n'est expressément mentionné que le *komod* qui a dû par conséquent être un des impôts les plus importants. Cf. aussi plus bas sous le mot *desetnik*.

mitata (μιτάτον). Revient également dans quatre chartes bulgares. Il est évident que c'est le μιτάτον byzantin, obligation de loger les troupes. En Serbie ce terme ne se rencontre que dans deux chartes serbes concernant deux monastères de la Macédoine; mais il va sans dire que cette obligation existait en Serbie, comme il ressort de l'article 135 du Code de Douchan.

apodochia (ἀποδοχή). Ne revient dans aucune autre charte bulgare. Faut-il voir là une espèce de *mitata* ou bien faut-il le rapprocher du terme *apodochator*? Dans ce cas on serait tenté d'en donner l'explication suivante: un droit prélevé par l'*apodochator* non pas pour l'état mais pour lui-même lors du transport des impôts en nature dans les magasins publics.

ni vino, ni chlëb (ni vin, ni pain). Revient sous une forme un peu différente dans le chrysobulle en faveur du monastère d'Orëchovo: *ni pain, ni vin, ni viande*. M. Iljinskij voit là des impôts en nature sur les céréales, le vin, la viande. Il nous semble au contraire qu'il ne peut pas être question d'un impôt en nature, mais d'une obligation de fournir aux fonctionnaires énumérés dans le diplôme (et probablement aussi aux troupes) du pain, du vin, de la viande soit gratis, soit peut-être à des prix réduits. En effet nous ne pouvons pas nous empêcher de rapprocher cette formule de l'article 63 du Code de Douchan, selon lequel les habitants d'une ville étaient tenus à vendre à leur *kefalija* du blé, du vin et de la viande à moitié prix.

z o b. Ne se rencontre que dans une seule autre charte bulgare; mais il apparaît très souvent dans les chartes serbes sous la forme *pozob*. C'était sans doute l'obligation de fournir de l'avoine et du foin lors du passage du tsar et des fonctionnaires par le village.

desetük. N'apparaît qu'une seule fois encore dans les chartes bulgares mais dans l'expression *ni desetok nikaküv* (ni aucune espèce de *desetük*). Selon M. Sakázov c'est là l'impôt le plus important. Mais s'il en est ainsi, comment M. Sakázov, qui est convaincu que les monastères dans le second empire bulgare étaient exempts de tout impôt, explique-t-il la si rare mention de ce *desetük* dans les chartes bulgares en faveur de monastères? Il faut admettre de trois choses l'une: ou bien que les monastères n'étaient pas dispensés de tous les impôts mais seulement de quelques-uns comme à Byzance¹⁾; ou bien que l'impôt sur la terre le plus important n'était pas la dîme en nature mais un impôt en argent comme à Byzance; ou bien que l'impôt foncier était bien payé en nature mais que son nom n'était pas *desetük*.

La première hypothèse doit être éliminée car de la prescription contenue dans tous les diplômes bulgares en faveur de monastères et qui défend aux fonctionnaires d'entrer ou „de mettre le pied” dans les propriétés monastiques il résulte d'une manière évidente que les monastères en Bulgarie jouissaient (comme du reste en Serbie) d'une immunité complète.

Quant à la deuxième hypothèse nous en discuterons plus loin la possibilité à laquelle nous ne croyons pas; reste la troisième hypothèse qui nous paraît encore plus probable si l'on tient compte de l'expression déjà signalée „ni aucune espèce de *desetük*” et de la mention dans quatre chartes bulgares de „*desetkars* pour les porcs, les moutons, les abeilles”. Tout cela semble en effet indiquer que le *desetük* était une dîme sur les animaux. L'impôt foncier sur la terre arable qui était sans doute payé en céréales n'était donc pas appelé *desetük*. Cet impôt foncier sur la terre arable nous inclinons à le chercher dans le *komod*, qui, comme nous l'avons dit plus haut, semble être un des impôts les plus importants.

ariko (ἀρικόν). Ne se rencontre dans aucune autre charte bulgare. Mais peut-être ce mot inexplicable *tvariko* dans les chrysobulle en faveur du monastère de Rila ne fait-il que rendre le grec τὸ ἀρικόν. Quant à l'*ariko* de notre diplôme il est évident que c'est le grec ἀρικόν.

L'*ἀρικόν* byzantin, selon l'expression de M. Andreades „semble avoir cette particularité qu'aucun byzantinologue ne peut l'étudier sans en formuler une nouvelle explication.” Les théories les plus diverses et les plus contradictoires ont été émises pour l'expliquer; il serait oiseux d'examiner en détail ces théories; nous nous bornons donc à renvoyer aux deux travaux les plus récents, ceux de M. M. Dölger et Tornaritis où l'on trouvera l'exposé le plus complet des opinions antérieurement émises.

M. Dölger dans un article approfondi conclut en faveur de la théorie de Pančenko et explique „ἀρικόν” par „amende”.

Du travail de M. Tornaritis seule la première partie a paru; l'auteur n'y formule nulle part sa thèse avec netteté; il semble cependant que M. Tornaritis considère l'*ἀρικόν* comme un impôt extraordinaire pour couvrir les dépenses militaires. Pour juger de la valeur des arguments de M. Tornaritis il faut attendre l'apparition de la deuxième et surtout de la troisième partie²⁾ de son travail. En tous cas il ne semble pas que l'accord se fera de si tôt entre byzantinistes au sujet de l'*ἀρικόν*.

Mais même si l'on admet que le travail de M. Dölger n'a pas résolu toutes les difficultés du problème, on doit cependant, croyons-nous, reconnaître qu'il établit avec une certitude suffisante que le terme *ἀρικόν* dans les sources byzantines des trois derniers siècles était synonyme d'„amende”.

Il est donc fort tentant d'identifier l'*ariko* de notre diplôme avec le terme *globa* qui revient dans d'autres diplômes bulgares. Si l'on examine un à un les cinq autres diplômes bulgares en faveur de monastères on trouvera dans trois, d'entre eux la *globa* parmi les obligations dont les habitants des propriétés mona-

¹⁾ Sauf une brève période sous Manuel Comnène.

²⁾ Qui sera consacrée à l'*ἀρικόν* dans les chrysobulles.

stiques sont affranchis envers l'état. Dans le chrysobulle en faveur du monastère de Zographou une disposition de cette nature ne pouvait paraître puisque ce document concerne un village dans l'empire byzantin. Reste le chrysobulle en faveur du monastère de Rila où l'on ne trouve pas, il est vrai, la *globa*, mais où en revanche apparaît le terme *tvariko*.

Des chrysobulles en faveur des monastères de Virgin et Oréchovo il résulte assez clairement que les amendes pour les méfaits et les crimes commis par les *πάροικοι* des propriétés monastiques étaient versées non pas à l'état mais au monastère. Nous trouvons la même disposition dans l'article 194 du Code de Douchan.

engaria (ἀγγαρεία). Comme il résulte des lignes 15—16 de notre document ainsi que des formules analogues des autres chartes bulgares l'*engaria* était l'obligation pour certaines catégories de paysans de travailler dans les domaines royaux avec leurs animaux. Cette obligation n'existait pas à Byzance; là le terme ἀγγαρεία comprenait des obligations différentes comme le transport obligatoire, l'ἰδοστροφεία, les γέφυραι, la καστροφεία. Le terme bulgare *engaria* comprenait-il aussi ces dernières corvées auxquelles seules s'appliquait à Byzance le terme ἀγγαρεία? Il semble que oui, bien que nous rencontrions dans d'autres chartes bulgares des termes spéciaux comme *podvoda* (transport obligatoire) ou *grad zidati* (obligation de travailler à la construction des forteresses).

A la lecture de notre charte une question surgit aussitôt: dans le second empire bulgare les impôts (autres que les droits de douane et les amendes) étaient-ils payés en nature ou en argent?

Pour le premier empire bulgare il n'y a pas de doute que les impôts étaient en nature; ils continuèrent à l'être même après la conquête byzantine et c'est la suppression de ce privilège accordé par Basile le Bulgaroctone qui amena la révolte de 1040. Quant au second empire bulgare c'est M. Danaïlov qui a eu le mérite d'avoir, le seul parmi les savants bulgares, posé cette question. M. Danaïlov incline à conclure que certains impôts étaient payés en argent. Mais tout d'abord le passage du chrysobulle de Constantin Asën sur lequel il se base ainsi que d'autres passages du même chrysobulle que l'on pourrait avancer à l'appui ne sont rien moins que clairs et dans les chartes bulgares autres que celle de Constantin Asën¹⁾, on chercherait en vain des expressions qui justifieraient cette manière de voir. Ensuite la mention constante des *apodochators* dans toutes les chartes bulgares en faveur de monastères²⁾ montre bien l'importance qu'avaient les impôts en nature et nous autorise, croyons-nous, à supposer qu'en Bulgarie, sous le second empire, les impôts directs, ou du moins les principaux d'entre eux, étaient payés en nature.

¹⁾ Et, naturellement, celle en faveur du monastère de Zographou, qui concerne un village se trouvant dans l'empire byzantin.

²⁾ Sauf bien entendu le chrysobulle en faveur du monastère de Zographou pour la raison indiquée plus haut.

Съдържание

	Стр.
Предговоръ	3
Текстъ	5
Бележки къмъ текста	7
Дипломатика на грамотата	11
I. Външни особености 11. II. Вътрешни особености 14.	
Палеографски особености	21
Езиковни особености	25
Исторически коментаръ	29
Първа часть: Дата на грамотата 29. Втора часть: Термини. I. Органи на управлението 35. II. Фискално право 41.	
Словоуказатель	51
Резюме на френски	57

и... ва

тнзерже... рт

л... ма... /... /...

...равн... мн...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...а... а... а...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

...иже въсхитиша...

АВЫРІЕК

PG Būlgarski starini
703
B83
kn.11

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

CIRCULATE AS MONOGRAPH

